

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XXV

Zagreb 2001.

Broj 48

rasprave

UDK 949.75
Izvorni znanstveni članak

NEKA PITANJA IZ STARIJE POVIJESTI SJEVERNOG JADRANA

Lujo MARGETIĆ, Rijeka

U radu se raščlanjuju neka pitanja što se odnose na samu Bašćansku ploču: njezine primarne funkcije, važnost njezina predloška, usporedba Krčkog natpisa i Bašćanske ploče, smisao sintagme da iže. Osim toga obrađuju se i ove teme: razlog papina odobrenja glagoljice 1248. i 1252. godine, problem nastanka i zabrane glagoljanja, pravni sadržaj odnosa pape Grgura VII. i hrvatskog kralja Zvonimira, pojam »feudalizma« i navodnog prava ugarskih kraljeva na hrvatsko prijestolje kao i problematika Senja i Liburnije u antici.

Uvod

Nedavno izišla knjiga *900 godina Bašćanske ploče (1100.–2000.)*¹ sadrži referate sa znanstvenog skupa 18.–19. svibnja 2000. u Baški–Jurandvoru, koji se odnose u prvom redu na problematiku same Bašćanske ploče, ali i na druga pitanja naše starije povijesti. Referati su ozbiljno i studiozno pisani i svojim korisnim i vrijednim sadržajem upravo pozivaju na diskusiju, bez koje nema pravog napretka u znanosti. U ovome ćemo radu dotaknuti neka pitanja u svezi sa člancima koji su nam se činili osobito poticajnim. Ako u našoj diskusiji ima poneka misao i prijedlog novih spoznaja, onda to treba zahvaliti ponajviše strogo znanstveno obrazloženim analizama i rezultatima rasprava u toj knjizi.²

¹ *Krčki zbornik*, svezak 42, posebno izdanje 36, *900 godina Bašćanske ploče (1100.–2000.)*, Baška, 2000.

² U ovome radu citirat će se pojedini članak samo pozivom na stranice knjige.

I. Primarna funkcija Bašćanske ploče

1. Još 1936. V. Štefanić³ je ustvrdio da postojeća crkva sv. Lucije u Jurandvoru nije ona ista u koju je ugrađena Bašćanska ploča (dalje: Ploča). Međutim, arheolozi i povjesničari umjetnosti, u prvom redu oslanjajući se na autoritet B. Fučića,⁴ uglavnom su zauzeli stajalište da je gradnja crkve sv. Lucije započela oko 1100. i da je tom prigodom postavljen septum (pregrada kora) u koji je kao lijevi plutej *istovremeno* ugrađena Ploča.

P. Vežić je vrlo detaljnom raščlambom stilskih elemenata postojeće crkve sv. Lucije uspješno dokazao da ona nije građena koncem 11. odnosno početkom 12. stoljeća: ona nema bazilikalnu formu, njezini su zidovi posve ravnih ploha na vanjskome i unutrašnjemu licu, a tehnika građenja sastoji se od uredno klesanih blokova, složenih u pravilne redove, što ukazuje na zrelu ili čak kasnu romaničku arhitekturu.⁵ Vežić je usto usporedio crkvu sv. Lucije sa srodnim benediktinskim građevinama kasnoga romaničkoga razdoblja u Dalmaciji i time dodatno pokazao da je ona kasnoromanička građevina, tj. jednostavna dvoranska građevina izdužene pravokutne osnove s oblom apsidom koju karakterizira relativno dug naos s prezbiterijem, povišenim za par stuba te podijeljenim u redovnički kor i oltarski prostor.⁶ Niz ostalih činjenica i okolnosti ukazuje da je crkva sv. Lucije nastala početkom 14. stoljeća.⁷

Vežić je, nadalje, krenuo od teze B. Fučića po kojoj je pregrada kora (septum) nastala *istovremeno* s gradnjom crkve. Ali, po Vežiću je Ploča postavljena kao plutej u pregradu tek u svojoj sekundarnoj funkciji. Prvobitno je taj plutej isklesan još oko 1100., što dokazuje troprutna lozica na njegovoj gornjoj horizontalnoj gredici. Naime, taj se ukras najčešće rabi u ranoromaničkom razdoblju potkraj 11. i početkom 12. stoljeća. Daljnji dokaz za svoju tezu Vežić vidi u tome što su se tako veliki pluteji redovito ugrađivali na dva pilastra, jedan s lijeve i drugi s desne strane pluteja. Ali na Ploči postoje samo tragovi okomitog »trna«, koji je nekoć služio za smještaj i ugrađivanje pluteja u lijevi pilastar. U svojoj novoj funkciji Ploča je s te lijeve strane bila ugrađena *u zid* crkve sv. Lucije (a ne kao ranije u lijevi *pilastar*).

S desne se strane Ploče po Vežiću sačuvao okomit »trn« pa je njime ona smještena i ugrađena u pilastar, koji se nalazi na toj strani pregrade.

Vežić dalje ističe da je natpis na Ploči uklesan tako da su na tri kraja (gore, desno i dolje) krajnja slova udaljena 3–4 centimetara od ruba ploče, a jedino na lijevoj strani čak 10 centimetara. Međutim, kako je ploča s lijeve strane bila oko 6 centimetara ugrađena u zid, proizlazi da se ona dobro uklopila u ukupni estetski dojam kao lijevi plutej septuma. A upravo taj »višak« od 6 centimetara dokaz je da je ona prvobitno bila namijenjena za neku drugu sredinu, a ne za postojeću crkvu sv. Lucije.

³ V. ŠTEFANIĆ, »Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku«, *Croatia sacra*, VI., br. 11–12, Zagreb, 1936.

⁴ V. npr. B. FUČIĆ, »Bašćanska ploča kao arheološki predmet«, *Slovo*, 6–8, 1957., 247 i d.; ISTI, »Najstariji hrvatski glagoljski natpisi«, *Slovo*, 21, 1971.; ISTI, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 44–60.

⁵ P. VEŽIĆ, »Arhitektura crkve i pregrade kora svete Lucije u Jurandvoru« (123–132), 169.

⁶ VEŽIĆ, *nav. dj.*, 174–176.

⁷ VEŽIĆ, *nav. dj.*, 172–174.

U svojoj primarnoj ulozi ona bi, doduše, bila plutej neke druge crkve, ali ta je crkva morala biti znatno veća, jer jedan od pilastara septuma crkve sv. Lucije ima okomite »utore« u dvjema *susjednim* stranicama, što ukazuje na to da je taj pilastar u svojoj prvobitnoj ulozi imao ugrađena dva pluteja koji jedan prema drugom stoje pod pravim kutom. To, zaključuje Vežić, ukazuje na prostranu građevinu s velikim slobodno stojećim prezbiterijem – svakako mnogo veću od sadašnje crkve sv. Lucije.

Iz svega toga proizlazilo bi po Vežiću da su u crkvu sv. Lucije naknadno preneseni dijelovi i materijali iz neke veće, starije crkve, možda ranokršćanske bazilike podno romaničke kapele sv. Marka u Baški.⁸

Ukratko, po Vežiću bi *oko 1100. god. nastao plutej u nekoj nepoznatoj crkvi*. Taj plutej imao bi ispod troprutne lozice neku nepoznatu likovnu kompoziciju. Kasnije je, oko 1300., prigodom rekonstrukcije crkve sv. Lucije likovna kompozicija izradirana, u plutej uklesan tekst Ploče, dok bi za desni plutej »očito«, kako to kaže Vežić, bio uporabljen drugi plutej, »sačuvan kao Jurandvorski ulomci«.⁹

Ipak, ostaje činjenica da je uporaba natpisa kao pluteja posve neobična. Fučić je na tu okolnost upozorio još 1957. godine.¹⁰ Vežić se s pravom pridružuje tom Fučićevu čuđenju: »Takve su pregrade redovito opremljene slikama i reljefima, a nikada samo natpisima«.¹¹

2. Velika je Vežićeva zasluga što je uvjerljivo dokazao da je crkva sv. Lucije u Jurandvoru u svome današnjem obliku nastala oko 1300., a ne, kao što su to dosad tvrdili arheolozi i povjesničari umjetnosti, već oko 1100. godine.

Nasuprot tomu ne čini nam se prihvatljivom Vežićeva teza da je natpis na Ploči nastao oko 1300. *Scriptura continua* i arhaične jezične i pismovne značajke Ploče vrlo teško dopuštaju pomicanje granice njezina klesanja čak i prema sredini 12. stoljeća, a pogotovu su nezamislive za početak 14. stoljeća. Natpis na Ploči treba iz tih razloga svakako datirati s početkom 12. stoljeća. S druge strane, nedvojbeno je da je septum današnje crkve sv. Lucije, zajedno sa svojim lijevim plutejem, pripremljen oko 1300. Što je, dakle, bila Ploča prije nego što je uporabljena kao lijevi plutej u novoj crkvi? Točnije rečeno, kakva je bila funkcija (i mjesto) Ploče kao *epigrafičkog* spomenika nastalog početkom 12. stoljeća?

Obratimo pozornost na sâm vanjski izgled Ploče.

Prvo što upada u oči jest nesklad lijevoga i desnoga ruba Ploče. Prema današnjem stanju Ploče, ona je na lijevoj strani uglavnom dobro sačuvana: prvi list trokratne lozice na lijevoj strani očito stoji posve na početku lijevog ruba, a ispod njega nalazi se 13 ispisanih redaka, koji su od lijevog ruba udaljeni 10 cm – s time da je prvi redak nešto malo izvučen od početka ostalih redaka, zato da bi na vidljiv način označio početak pisanog teksta.

Nasuprot tomu, desna strana Ploče djeluje kao prerezana pa se s punim pravom može pretpostaviti da se na odrezanoj desnoj strani nalazila ista neispisana širina Ploče kao i na

⁸ VEŽIĆ, *nav. dj.*, 180–181.

⁹ VEŽIĆ, *nav. dj.*, 181.

¹⁰ B. FUČIĆ, »Tragom starih spomenika, Bašćanska ploča«, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, V, 1957., 7.

¹¹ VEŽIĆ, *nav. dj.*, 181.

lijevoj strani. Čak se može i shvatiti zašto je došlo do tog rezanja desne strane: kada je Ploča uporabljena za lijevi plutej, uočeno je da je malo preširoka pa se zbog toga dio lijeve strane (oko 6 cm) ugradilo u zid novosagrađene crkve, a s desne se strane stvar riješila na ponešto drukčiji način: *odrezalo* se dio »viška« desne strane, koji je smetao (također oko 6 cm), a ostatak se viška na neispisanom prostoru dodatno *stanjilo* kao »trn« da bi se tako stanjen dio moglo ugurati u utor u pilastru, koji se postavilo s desne strane Ploče. Na taj se način uspjelo Ploču, ponešto preveliku za izravnu ugradnju kao pluteja u septum, iskoristiti kao lijevi plutej septuma i ujedno uspjelo da se srednji dio septuma koristi kao ulaz u kor približno točno u sredini cjelokupnog septuma.

Ako se dakle pretpostavi da je Ploča iz estetskih (i drugih) razloga morala imati jednako širok neispisani dio s lijeve i s desne strane, onda bi originalna širina Ploče bila približno ova:

– lijeva neispisana margina	10 cm
– ispisani srednji dio Ploče	190 cm
– desna pretpostavljena neispisana margina	<u>10 cm</u>
Ukupna širina:	210 cm

Smatramo da od nas pretpostavljena klesareva (prilično gruba) intervencija na desnoj strani Ploče daje ujedno najvjerojatnije odgovor na pitanje zašto je Ploča teže oštećena upravo s desne strane, na kojoj je oko 1300. klesar septuma imao najviše posla. U svojoj pomalo neopreznoj prilagodbi te desne strane klesar je razbio čitav taj desni dio na tri velika fragmenta i četiri manje krhotine pri dnu velike pukotine, a usto je razbijen i nestao komad kamena u gornjem desnom uglu.

Naša pretpostavka potvrđuje se još jednim zapažanjem koje se ne bi smjelo ispustiti iz vida. Naime, gornji horizontalni ukras sastoji se od 10 razmjerno dobro sačuvanih stiliziranih listova i jednoga koji je velikim dijelom uništen. Svaki list toga ukrasa širok je približno 17,5 cm, tako da jedanaest listova pokriva širinu Ploče od približno 192,5 cm. Nije nimalo vjerojatno da bi se naručitelj i obrtnik-umjetnik zadovoljili time da ukras ima 11 a ne 12 listova. Taj broj odgovara kršćanskoj simbolici, npr. dvanaestorici apostola, koji se, uostalom, spominju i u tekstu Ploče, nadalje broju 12 redovnika kao minimalnom broju da se organizira neka kršćanska zajednica, a takvih bismo simboličkih kršćanskih primjera mogli nabrojiti još bezbroj. Treba dakle s najvećom vjerojatnošću pretpostaviti da je naručitelj naručio, a obrtnik-umjetnik izradio gornji dio Ploče s 12 listova, od koji je onaj dvanaesti uklonjen zato što je Ploča u takvoj veličini bila prevelika za plutej koji se pripremao za septum prigodom izgradnje crkve u 1300. godini. Prema tome, originalna širina gornjeg ukrasa Ploče prije manipulacije u 1300. bila je:

– 11 ukrasnih listova	102,5 cm
– 1 nestali list	<u>17,5 cm</u>
Ukupno:	210,0 cm

Ta se računica posve slaže s onom koju smo netom izveli uz pretpostavku da je izvorna Ploča imala iz estetskih razloga jednaku marginu s obje strane u širini od 10 cm, tj. 190 cm teksta + 20 cm margina = 210 cm. Oba se računa savršeno poklapaju, što ne može biti slučaj.

Tekst Ploče bio je, kao što smo već rekli (zbog arhaičnosti jezika i oblika slova itd.), isklesan približno početkom 12. stoljeća. Kako se u njemu spominje ledina darovana samostanu sv. Lucije, očito je da je Ploča pripremljena i namijenjena *upravo za taj samostan* i za njegovu crkvu. Ipak, pritom treba uzeti u obzir još jednu okolnost od velike važnosti. Naime, postojeća je crkva nastala na istome mjestu na kojem se nalazila i ranija crkva, sagrađena potkraj 11. stoljeća, približno oko 1088. do 1091., tj. u doba Stjepana II.¹²

Od te crkve sačuvan je samo temelj, na osnovi kojega se prema Fučićevim istraživanjima može zaključiti da je ta starija crkva bila uža od današnje crkve, i to približno za debljinu zida.

Prema tome, stara porušena crkva, u kojoj se nalazila Ploča, imala je aproksimativno ovu širinu:

– širina nove do danas sačuvane crkve (bez zidova)	540 cm
– širina lijevog i desnog zida stare crkve	120 cm
– širina prostora stare crkve (bez zidova)	420 cm

Kako smo izračunali da je u doba gradnje stare crkve originalna širina Ploče bila 210 cm, proizlazi da Ploča nije mogla biti uporabljena u staroj crkvi kao »lijevi plutej« jer bi »lijevi« i »desni« plutej pokrivali točno čitavu širinu stare crkve pa prema tome ne bi preostalo prostora za središnji ulaz između dva septuma.¹³ Iz toga nadalje slijedi da je Ploča najvjerojatnije bila postavljena na nekom drugom doličnome mjestu, možda upravo u sredini pročelja stare crkve, tako da je sa svake strane (po širini) ostalo prostora od oko 1,05 cm. Ako pretpostavimo da je Ploča bila ugrađena iznad ulaza u crkvicu, danas pokrivenog zvonikom, koji je pridodan novoj crkvi vjerojatno približno u isto vrijeme kada se gradila nova crkva, tj. početkom 14. stoljeća, i ako nadalje pretpostavimo da su četiri reljefa s likovima sv. Luke, sv. Matije, sv. Marka i sv. Ivana bili također ugrađeni na pročelju stare crkvice, onda se to pročelje zajedno s Pločom u njenoj sredini moglo doimati za prilike malog samostana u Jurandvoru vrlo privlačnim, pogotovu ako uzmemo u obzir i već odavno uočenu činjenicu da je Ploča bila pozlaćena i obojena. A možda bi se moglo

¹² L. MARGETIĆ, *O Bašćanskoj ploči*, Krk, 1997., 14, drugo izdanje, Rijeka, 2000., 11. O datumu Zvonimirove smrti vidi detaljnije u: L. MARGETIĆ, »Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije«, *Croatica christiana periodica*, XVIII, br. 34, 1994., 48: »kasno proljeće 1088. god.«

¹³ Poseban problem čini pilastar iz septuma crkve sv. Lucije koji ima na dvije *susjedne* strane dva utora, što bi po Vežiću pretpostavljalo »dva pod pravim kutom postavljena pluteja« i ukazivalo »na prostranu građevinu s velikim slobodno stojećim prezbiterijem« (VEŽIĆ, *nav. dj.*, 180). Vežićev zaključak da takav pilastar upućuje na »neku znatno stariju i veću crkvu«, iz koje su dijelovi preuporabljene oko 1300. te ugrađeni u opisanu korsku pregradu sačuvane crkve sv. Lucije, ne čini se nužnim. On je samo jedna od mogućnosti interpretacije, ali nikako jedina i čak je manje vjerojatna od drugih, koje bi se moglo postaviti. Npr. moguće je pretpostaviti da oba pod pravim kutom postavljena utora u pilastru nisu bila namijenjena za dva *pluteja*, već je možda samo jedan utor (onaj viši) služio za ugrađivanje pluteja, a drugi (onaj niži) za ugrađivanje neke omanje (možda drvene) ploče. A možda taj pilastar nije uopće bio dio septuma kora. Uostalom, ti su pilastri, zajedno s čitavim kompleksom građevine, imali burnu prošlost još od antičkog doba pa je jedino na osnovi činjenice dvaju susjednih utora jednoga od pilastara presmionu postaviti tezu o velikoj crkvi, i to prilično udaljenoj od sadašnje crkve sv. Lucije, sagrađene oko 1300., iz koje bi se dovlačilo, uz ostale dijelove liturgijskog namještaja, pilastre i samu Ploču.

pretpostaviti da je (možda iznad Ploče) bio postavljen kip sv. Lucije pa bi na taj način bili na pročelju smješteni svi oni od kojih samostan traži zaštitu (12 apostola = 12 stiliziranih listova; 4 apostola; sv. Lucija) i o kojima je, uostalom, riječ u samoj Ploči na ovaj ili onaj način.

Ukratko, Bašćanska ploča u svojoj primarnoj funkciji nije bila plutej, što je, uostalom, u skladu s uočenom činjenicom da pluteji nikada nigdje nisu bili u cijelosti ispunjeni natpisom. Parafrazirali bismo (u skladu s našim rezultatima) jednu Fučićevu misao iz 1957. godine¹⁴: Blistava od pozlate i polikromije (...) stajala je Bašćanska ploča na pročelju crkvice, u kojoj su glagoljaški monasi obavljali starinski obred iz slavenske knjige (...). U tom ambijentu nacionalne pismenosti – jedne od najstarijih pismenosti Zapada – izranja taj drevni kamen kao miljokaz naše nacionalne kulture iz vremena njezine prve integracije na ovom prastarom tlu klasičnih kultura.

U svakom slučaju, nema dokaza za tvrdnju da je Ploča izvorno bila namijenjena za plutej neke starije crkve. Riječ je o pretpostavci nastaloj na osnovi razmišljanja: ako je Ploča bila plutej u novoj crkvi, onda je valjda to isto bila i prije.

Nadalje, kako je Ploča nastala početkom 12. stoljeća, i to ne kao lijevi plutej septuma stare crkve, i kako je ona privedena toj sekundarnoj namjeni tek početkom 14. stoljeća, pitanje tzv. »druge ploče«, tj. desnog pluteja, dobiva svoj novi smisao. Naime, nema nikakvog opravdanog razloga povezivati vrijeme nastanka lijevog i desnog pluteja nove crkve. Kao materijal za desni plutej moglo se početkom 14. stoljeća uzeti bilo koji predmet koji je svojom veličinom, crkvenim sadržajem i decentnošću odgovarao svojoj novoj svrsi, a nije posve isključeno da je do izrade desnog pluteja došlo tek prigodom podizanja septuma. Možda su Jurandvorski ulomci doista »druga ploča«, kako je to od 1957. dalje sve do nekoliko godina prije svoje smrti vjerovao Fučić. Ako su oni koji su sudjelovali u gradnji nove crkve imali ikakav osjećaj za estetiku – a po svemu se čini da se novu crkvu nije gradilo bez uzimanja u obzir načela arhitekture, estetike i simbolike – onda je izgled lijevog pluteja morao imati kakve-takve povezanosti s izgledom desnog, tj. Ploče. U protivnome bi se neusklađenost lijevog i desnog pluteja vrlo neugodno doimala onih koji su dolazili pomoliti se u novu crkvu.

II. Predložak Bašćanske ploče

U novije je vrijeme pitanju predloška Bašćanske ploče (dalje: Ploča) Žagar¹⁵ posvetio vrlo koristan i inspirativan rad. On polazi od pretpostavke da je kao osnova za rad klesaru Ploče služio predložak koji je nastao odjednom, a ne sukcesivno. Ta je pretpostavka vrlo prihvatljiva. Iz nje slijedi da se slabo čitljiv početak teksta Ploče ne može tumačiti kao greška klesarova. Nezamislivo je da bi početna slova predloška klesar pročitao kao »az'« i nakon toga uočio svoju grešku i počeo iz predloška ispravno čitati i klesati »v' i(me)

¹⁴ FUČIĆ, *nav. dj.* iz 1957. (bilj. 2), 215.

¹⁵ »Ortografija natpisa Bašćanske ploče«, 212–225.

otca«, jer slova »v'« i »i« imaju u glagoljici posve drukčiju strukturu i izgled od slova »a« i »z«. Teza o predlošku isključuje tezu o klesarevoj grešci.

Manje je prihvatljiva teza da »svaki dio Ploče nosi i osobine svoga protografa«, tako da bi se zbog toga i na Ploči sačuvale starije pismovne osobine.¹⁶ Žagar pretpostavlja da su postojala dva protografa, od kojih bi prvi bio »Držihin zapis«, a drugi »Dobrovitov zapis«, i da je na osnovi tih protografa nastao »krajnji« predložak Ploče, s time da je drugi protograf nastao nedugo nakon prvoga, tj. ili još za Zvonimirova života ili nedugo nakon Zvonimirove smrti. Sam »krajnji predložak« Ploče moglo bi se po autoru pomaknuti »prema sredini 12. st.«. On samo načelno dopušta mogućnost da bi Ploča mogla nastati nešto kasnije, »dublje u 12. stoljeću«, ali bi u tom slučaju bilo teže objasniti arhaične pismovne osobine na Ploči. Pa ipak, zaključuje autor, pismo Ploče je »najvećim dijelom« preuzeto iz starijih predložaka, s time da je sastavljač krajnjeg predložka »slovnju morfoloģiju zacijelo ujednačio«. Na osnovi teze o odlučujućem utjecaju starijih predložaka, autor je, uz ostalo, pristupio raščlambi dubleta pojedinih slova. Naime, iz pretpostavke preuzimanja »najvećeg dijela« pisma Ploče iz starijih predložaka, nužno slijedi da raščlambu osobina i značajki pisma Ploče treba sprovesti usporedbom prvog predložka, »Držihina zapisa«, s drugim, »Dobrovitovim zapisom«.

Tako za dubletu slova »m« autor navodi da se novi oblik toga slova pojavljuje u »Držihinu zapisu« četiri puta, a staro granato »m« samo dva puta, dok bi se u »Dobrovitovu zapisu« nalazila samo dva nova »m« i nijedan stari. – Međutim, treba primijetiti da ona četiri nova »m« u »Držihinu zapisu« nisu nimalo nedvojbena. Navodni novi »m« u 5. retku je nečitak pa su Rački, Črnčić i Jagić čitali odgovarajuću riječ kao »Desi(l)a«, Štefanić 1941. kao »Desi(r)a« i tek 1955., prihvaćajući prijedlog Hammov (»Desimra«), kao »Desim(i)ra«. Drugo pak novo »m« nalazilo bi se, navodno, u drugoj polovici 5. retka, ali je ovdje čitanje još nesigurnije. Ledirano mjesto, na kojem bi se taj »m« nalazio, toliko je oštećeno da je svako čitanje tog mjesta plod nagađanja. Dakle, novi »m« zajamčen je na Ploči tek u 8., 9., 11. i 12. retku. Analiza pojave novog »m« dovodi, dakle, do zaključka da se ono pojavljuje tek u drugoj polovici teksta Ploče bez obzira na to je li riječ o prvom ili drugom »protografu«.

Novi oblik slova »o« pojavljuje se po autoru u »Držihinu zapisu« dva puta, a u »Dobrovitovu« je zapisu njegova primjena češća nego staroga slova »o«. – No ni ovdje nema razlike između »prvog« i »drugog« zapisa. Novo slovo »o« pojavljuje se tek od 7. retka,¹⁷ dakle, novo se slovo »o« rabi tek u drugom dijelu Ploče, bez obzira na to radi li se o »Držihinu« ili »Dobrovitovu« zapisu.

Novo slovo »t« pojavljuje se prema autoru u 7. retku u sintagmi »iže to poreče«. – Mislimo da je riječ o starom, a ne novom »t«, samo što je desna strana slabo vidljiva. Novo slovo »t« pojavljuje se tek u drugom dijelu Ploče.

¹⁶ *Nav. dj.*, 212–213, bilj. 2.

¹⁷ L. MARGETIĆ, *O Bašćanskoj ploči*, Krk, 1997., 47; drugo izdanje: Rijeka, 2000., 30 greškom piše da se novo slovo »o« pojavljuje tek u 9. retku.

Iz okolnosti da se u »Dobrovitovu zapisu« pojavljuju slova koja se ne bi mogla objasniti latinicom, već ćirilicom (tj. neobični oblici slova »v«, »č« i poluglasa), autor je sklon uzeti u obzir »dominantnost ćiriličkog (grčkog) utjecaja«. ¹⁸

Ipak, ne čini nam se da bi ta tri slova govorila o dominantnosti ćiriličnog (grčkog) utjecaja. Sličnih pojava ima i mnogo kasnije. Npr. slovo »č« u obliku kaleža – dakle, još sličnije ćiriličkom »č« – nalazimo u glagoljskim natpisima na Grobniku 1427., u Kastvu 1438., Klani 1439., Bakru 1468. itd., pa ni ovdje nije riječ o *dominantnosti* ćiriličnog (grčkog) utjecaja. A na Trsatu se poslije 1420. osamljeno pojavljuje neobično »m« s jako produženom srednjom okomitom crtom. ¹⁹

Autor primjećuje da se novo »n« pojavljuje u »Dobrovitovu zapisu« dvaput. – Ipak treba dodati važnu okolnost da se ono pojavljuje *tek pri kraju 12. retka*, a prije toga isti »Dobrovitov zapis« ima tri stara »n«. – Dakle, nije riječ o karakteristikici »Dobrovitova zapisa« kao cjeline u odnosu na »Držihin zapis«.

To isto vrijedi i za poluglas. Autor ističe da se na Ploči pojavljuje samo grafijska slika tvrde varijante poluglasa, ali da postoji i još jedan »jer u znaku ključa«, kojeg nalazimo isključivo u zadnjem dijelu »Dobrovitova zapisa« pa bi to bila »jedina grafička posebnost kojoj se granice poklapaju s tekstnom strukturom«. On bi »zacijelo pristigao posudbom i preoblikom iz ćirilskog inventara«. – Čini nam se očitim da ovdje nije riječ o posebnosti »Dobrovitova zapisa« kao cjeline, nego pojave koju treba tumačiti nezavisno od »prvog« i »drugog« zapisa, tj. okolnošću da se prema kraju Ploče naglo povećava broj dubleta. Kad bi ta dubleta bila iole karakteristikom drugog, tj. »Dobrovitova zapisa«, onda bi se taj novi oblik pojavio i na njegovu početku.

Taj neobični oblik poluglasa Štefanić je tumačio kao »jamačno pojednostavljeni neki poluglas«, ²⁰ a Fučić kao »klesarski stiliziranu kvačicu, tj. znak za poluglas, koji se i na drugim hrv. spomenicima XII. stoljeća pojavljuje kao dubleta uz znak ključa«. ²¹ Da postoji dominantnost ćiriličnog (grčkog) utjecaja, onda bi se u glagoljici drugog dijela Ploče (»Dobrovitov zapis«) pojavio tipično ćirilično-grčki način pisanja slova »u«, tj. »ou«, kao što je to slučaj s natpisom iz Plastova blizu Skradina iz 11./12. st. u kojem uz taj »ou« ²² kao sigurni znak ćiriličnog utjecaja dolazi još i slovo »t«, koje u njemu (upravo zbog »ou«) treba doista najvjerojatnije pripisati istom utjecaju, to više što se u natpisu nalazi još jedno tipično ćirilično slovo, tj. »g«. Svega toga nema na Ploči.

Ukratko, mislimo da autor nije uvjerljivo dokazao svoju osnovnu tezu o razlici između »Držihina« i »Dobrovitova« zapisa, a ni daljnju tezu o dominantnosti grčkog utjecaja. To je, čini nam se, uvidio i sam autor. On zaključuje da se »veliku razliku između tradicionalnog početka i vrlo šarolikog kraja« treba tumačiti »s pismovnom disciplinom« sastavljača krajnjeg predloška ili pak »s njegovom ovisnošću o grafijskoj slici predložaka«. Pr-

¹⁸ ŽAGAR, 23.

¹⁹ L. MARGETIĆ – M. MOGUŠ, *Zakon trsatski*, Rijeka, 1991., 159.

²⁰ *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb, 1955., 386.

²¹ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 46.

²² *Nav. dj.*, 281.

vu sintagmu (»pismena disciplina« sastavljača predloška) ne razumijemo, a drugo se objašnjenje vraća na razliku između »Držihina« i »Dobrovitova« zapisa, koje, kao što smo vidjeli, ne daje zadovoljavajući odgovor. I zato je Žagar, konačno, na kraju svoje analize, napustio, čini se, svoje stajalište o pismovnoj razlici »prvog« i »drugog« predloška kao bitnom elementu razlikovanja i ustvrdio: »što se više približavao (misli se na sastavljača predloška: L. M.) kraju natpisa, sve su se više u teksturu uvlačila poznata mu slova drugog odnosno drugih pisama«. ²³ Na pitanje zašto su se nova slova *postupno*, sve više i više uvlačila u tekst, autor odgovara nadom da će to osvijetliti buduća »povijesno-filološka istraživanja najstarije benediktinske pismenosti na našim prostorima (kroz optiku višepismenosti: grčke, latinske, slavenske), pogotovo onima koji su pripadali Bizantskoj Dalmaciji«. Ali u očekivanju budućih rezultata takvih istraživanja ne može se zaobići pitanje: Zašto su u Jurandvorskim ulomcima, koji su sigurno nešto mlađi od Ploče, ostala *stara* slova »m«, »v«, »n«, »o« i stari poluglas, a od novih se sačuvao samo »i« i zašto je Senjska ploča, koja je također tek nešto mlađa od Bašćanske ploče, zadržavala *stara* slova »n«, »v«, »i«, »t«, s time da se dubleta pojavljuje samo kod slova »o«?

Ponovimo: ne bi smjelo biti sumnje da je predložak teksta Ploče nastao odjednom. Klesar je dobio predložak (u veličini npr. 1 : 2) s ucrtanim slovima, raspoređenima u 13 redaka, tako da je već unaprijed znao da će tekst pokrivati cjelokupnu površinu Ploče, tako da neće, uz pretpostavku da se savjesno pridržava dogovorene veličine slova, ostati estetski neprihvatljiv prazni prostor, ili, obratno – što bi bilo još gore – da površina Ploče neće biti dovoljna za isklesavanje cjelokupnog teksta. Ako je, dakle, postojao pripremljen »krajnji« (kako ga naziva autor) predložak, onda ne možemo riješiti problem postupnog, sve učestalijeg pojavljivanja dubleta autorovom pretpostavkom da je krajnji predložak sadržavao osobine dvaju »protografa«, rezultat koje je, kao što smo vidjeli, više nego razočaravajući.

Kako se postupno povećanje broja novih slova ne može objasniti utjecajem starijih predložaka, treba pronaći neko drugo obrazloženje. Pokušaj da bi se ta neobičnost Ploče objasnila evolucijom glagoljice sastavljača krajnjeg predloška, toliko je apsurdan da ga ne treba ni pobijati. Kakva bi to bila evolucija u kojoj se stara slova uporno ponavljaju uz nova, tako da se čak još u 12. i 13. retku ta stara slova ponavljaju uz nova?

Po našem mišljenju jedina mogućnost objašnjenja leži u tome da je sastavljač predloška, po nama Držiha, pripremio cijeli predložak, ali da je iz razloga koji leže izvan razvoja glagoljice i izvan volje sastavljača (i klesara), došlo do *kasnijega* postupnog, sve jačeg mijenjanja predloška, tako da su u pripremljeni tekst naknadno ulazila nova slova. Drugim riječima, »krajnji« je predložak po našem mišljenju *pretrpio naknadne izmjene*. To je, uostalom, teza iz našeg rada iz 1997. godine. ²⁴ Tamo smo iznijeli i razlog zbog kojeg je došlo do postupne izmjene predloška. Naime, po našem mišljenju, do sastavljanja teksta Ploče došlo je zato što je samostan (u prvom redu opat) osjećao približavanje velike opasnosti od nekog novog gospodara, koja se sve više pojavljivala na političkom obzorju, osobito nakon što je Hrvatska, ali ne još i Bizantska Dalmacija, 1102. priznala ugarskog

²³ ŽAGAR, 223.

²⁴ MARGETIĆ, *nav. dj.*, 1997., 50; ²2000., 31.

vladara Kolomana. U to je vrijeme Bizantska Dalmacija bila još samostalna i nije priznavala ničiju vlast, tj. ni bizantsku, ni ugarsku, ni mletačku, a kako je 1102. nestalo jedinstveno Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije (*regnum Croatiae et Dalmatiae*), ni hrvatsku. Ali, to je bilo samo primirje pred buru koja se pripremala. Zbog toga je samostan smatrao nužnim da prije vrlo vjerojatne pojave novoga gospodara utvrdi zakonitost osnivanja samostana i njegova posjedovanja zemljišta (»ledina«) na kojem su samostan i crkva. Ali, već tijekom 1105. na Krk dolazi ugarska vojska, koja uvlači Krčane u pokušaj osvajanja Raba pa se situacija stubokom mijenja. Kako je klesanje Ploče bilo već prilično poodmaklo, novi je politički trenutak ostavio traga u drugom dijelu Ploče, gdje se, uz još vrlo izražene elemente stare oble glagoljice, najednom sve više pojavljuju latinska slova. Neki prougarski benediktinac izravno je u postojeći stariji predložak ubacio tu i tamo ona slova za koja je smatrao da će pobuditi najmanji otpor u redovničkoj zajednici. Da bi svoj postupak učinio što bezbolnijim, on je pritom zadržao na mnogim mjestima i stari oblik istih slova. Kako je klesanje i drugog dijela Ploče trajalo neko vrijeme, isti je benediktinac isto tako kratkim putem u predložak postupno dodavao još nekoliko novih slova.

Tu našu tezu iz 1997. treba nadopuniti i učiniti još jedan korak dalje i odvojeno prikazati odnos »starih« i »novih« slova od 7. do pred kraj 12. retka, tj. *do* teksta »t' dni[m]«, i to po slovima i redcima:

STARA SLOVA

	7	8	9	10	11	12	Ukupno
"m"	-	-	-	-	-	-	-
"o"	3	1	2	-	-	-	6
"t"	1	2	2	-	1	-	6
"n"	1	1	1	-	2	1	6
"i"	5	5	1	1	2	2	16
"v"	-	2	1	3	1	2	9
poluglas	1	1	5	4	4	3	18
Ukupno:	11	12	12	8	10	8	61

NOVA SLOVA

"m"	-	1	1	-	1	1	4
"o"	1	-	2	1	2	1	7
"t"	-	-	1	1	1	-	3
"i"	-	-	1	1	-	-	2
Ukupno:	1	1	5	3	4	2	16
Sveukupno:	12	13	17	11	14	10	77

Odnos »starih« i »novih« slova u tekstu pri kraju 12. retka, tj. slova »t' d n i [m]« i u 13. retku:

STARA SLOVA

v 1

NOVA SLOVA

t 3

v 2

i 3

o 3

n 2

poluglas 4

č 1

18

UKUPNO 7. DO 13. REDAK:

Slovo	7	8	9	10	11	12	13	Ukupno
1. Stari oblici								
m	-	-	-	-	-	-	-	-
o	3	1	2	-	-	-	-	6
t	1	2	2	-	1	-	-	6
n	1	1	1	-	2	1	-	6
i	5	5	1	1	2	2	-	16
v	-	2	1	3	1	2	1	10
poluglas	1	1	5	4	4	3	-	18
Ukupno:	11	12	12	8	10	8	1	62
2. Novi oblici								
m	-	1	1	-	1	1	-	4
o	1	-	2	1	2	1	3	10
t	-	-	1	1	1	1	2	6
n	-	-	-	-	-	1	1	2
i	-	-	1	1	-	1	2	5
v	-	-	-	-	-	-	2	2
poluglas	-	-	-	-	-	1	3	4
č	-	-	-	-	-	-	1	1
Ukupno:	1	1	5	3	4	6	14	34
Sveukupno:	12	13	17	11	14	14	15	96

Što se tiče dijela od 7. do 13. retka, u kojem se počinju pojavljivati »nova« slova, treba uzeti u obzir da se novo »m« nalazi i u Bečkim listićima, Ročkom abecedariju i Grdoselskom natpisu, novi »i« i u Jurandvorskim ulomcima i, možda, na Krčkom natpisu, a novo »o« također i na Senjskoj ploči.

Za »novo« »t« nismo sigurni da je uopće preuzeto iz ćirilice ili latinice, jer je barem u 10. retku malo uzdignuto iznad donje linije, što podsjeća na sličan položaj slova »t« u Bečkim listićima i na Krčkom natpisu, a vrijedi istaknuti i neobičnosti toga novoga »t« u zadnjem redu, koje ga, čini se, povezuju sa »starim« »t«. Kao da bi se moglo naslutiti da je možda »novo« »t« sa svojim varijacijama nastalo na osnovi staroga glagoljskog »t«.

Ukratko, inovacije u redovima 7-12 mogu se na ovaj ili onaj način povezati s neposredno ranijom i neposredno kasnijom glagoljicom, premda je veza prilično slabašna, osobito kod »o«, i donekle nesigurna kod »t«. Očito je rad na Ploči bio na prvih šest redaka već gotov, kad je došlo do intervencija. Klesar je dobio nalog da radi po izmijenjenom predlošku tek nakon što je počeo klesati 7. redak.

Onaj glagoljaš koji je zamijenio u predlošku stara u nova slova, radio je, rekli bismo, svjesno površno. Da je rad bio svjesno površan vidi se po tome što je zamijenjeno samo 16 slova, dok je čak kod 61 zadržan stari oblik slova. Reklo bi se da je zamjena starih novim slovima ostvarena nekom vrstom pasivne rezistencije sastavljača promjena »krajnjeg« predloška, tako da su ostala neizmijenjena mnoga stara slova. Sastavljač izmjena, čini se, kratkim je putem, izravno na predlošku, precrtao stara slova i naredio klesaru da unaprijed kleše prema slovima koja su nacrtana uz, iznad ili ispod starih slova. To je bilo utoliko lakše provesti jer je svako od novih slova bilo neusporedivo jednostavnije od staroga slova. Treba samo usporediti stara slova »m«, »o«, »t« i »i« s novima da se vidi kako je posao zamjene slova na predlošku bio doista vrlo jednostavan.

Razlog unošenja novih slova već smo opetovano istaknuli. Pritom se i nehotice pomišlja na situaciju u kojoj se samostan nalazio neposredno prije nego što je Koloman zauzeo Krk i neposredno nakon toga: novoj vlasti, za koju se znalo da će ubrzo doći odnosno koja je tek preuzela vlast, htjelo se pokazati takvim, kako bismo danas rekli, kozmetičkim zahvatom da samostan razumije da je došlo do političke promjene, ali da se zauzvat očekuje njezina dobrohotnost. Tako je nastavljeno klesanje do pred kraj 12. retka.

Ali, vjerojatno se među redovnicima našao ambiciozni pojedinac koji je možda obavijestio komandanta garnizona i njegove crkvene suradnike da samostan ne pokazuje dovoljno kooperativnosti. Možda je nakon toga opat upozoren da svoju vjernost novoj vlasti iskaže nekom opipljivijom gestom. Zbog toga je opat dao nalog da se dovrši pisanje Ploče od kraja 12. do 13. retka u skladu s novom situacijom. Ovaj put zahvat je bio mnogo temeljitiji. Uvedena su posve nova slova, kojih još uopće nije bilo na Ploči, tj. novi »v«, »č«, »n« i poluglas – koje se uopće ne može uspješno povezati s ranijom i kasnijom glagoljicom – i, dakako, ona slova koja se već ranije, od 7. retka dalje, postupno ubacilo u tekst Ploče, tj. »m«, »i« i »o«. Dok u tekstu od 7. retka dalje do pred kraj 12. retka, dakle u šest redaka, nalazimo samo 16 novih znakova prema 61 starom slovu, dotle u tekstu do kraja natpisa ima čak 17 znakova za nova slova i samo jedno staro. Ako poluglas označimo ćiriličnim znakom i ako sva nova slova prikažemo masnim slovima, odnos novih i

ukupnog broja starih slova (dakle i onih koja nisu uopće dirana dvjema intervencijama) izgledao je ovako:

T B d N I [M] / I kulā V B O T O Č B c I (...) V e T u j u l u c I j u V B e d I N O

Drugim riječima, postignut je i za jednu, domaću, i za drugu, osvajačku (zajedno s domaćim pomagačem), stranu zadovoljavajući kompromis: stara je glagoljica ostala sačuvana (15 slova), ali su u nju unesena nova (22) slova,²⁵ koja su, unatoč glagoljskom izgledu, mogla nekako zadovoljiti novu vlast iz razumljivih razloga. Ona nije htjela postupati previše revolucionarno, tj. nije se odlučila na uništenje Ploče – a samostan je mogao biti zadovoljan zato što je sačuvao svoj glagoljski spomenik.

Čini nam se da bi se s dužnim oprezom možda moglo u zadnjem retku prepoznati drugu ruku, tj. novog klesara. Stari je klesar nastavio klesati po novim uputama, tj. po izmijenjenom »krajnjem« predlošku. Njemu bi se moglo pripisati još i početak 13. retka: »i k u l a«. Za nastavak 13. retka moglo bi se prihvatiti Hammovu tezu da je posao preuzeo drugi klesar, slabije vičan glagoljici. Prva slova koja je novi klesar klesao, »v' otoč '«, djeluju u najmanju ruku čudno, osobito »v« i »č«. Ako se doista drugi klesar tim prvim slovima »uhodavao«, onda bi se neobična slova »v« i »č« mogla pripisati njegovoj početnoj nevještini. Daljnji tekst do kraja klesar je mnogo bolje učinio (osim što se u zadnjem »i« vidi očita nesigurnost), a razlika u veličini slova najjednostavnije se može objasniti klesarvom željom da sa zadnjim slovima popuni redak do kraja.

Ova analiza polazi od pretpostavke nemogućnosti da bi predložak koji je pripremljen neposredno prije početka klesanja, tzv. »krajnji«, sadržavao takvo neobično miješanje starih i novih slova i naglo povećanje broja novih slova pri kraju teksta. Teze o tri vremenski sukcesivna klesanja (Hamm²⁶) odnosno o dvije vrste zapisa, »Držihinu« i »Dobrovitovu« (Žagar), ne rješavaju taj problem uspješno pa preostaje ova jedina mogućnost: nakon što je pripremljen »krajnji« predložak, došlo je do *naknadnih* intervencija, tj. do prve, mnogo blaže, i druge, mnogo radikalnije, koje su ipak sačuvale glagoljski karakter Ploče kao cjeline i u pojedinostima.

U skladu s naprijed navedenim okolnostima držimo da je »krajnji« predložak teksta nastao koncem 1104., odnosno početkom 1105. Do prve intervencije došlo je sredinom 1105. u vrijeme neposredno prije i odmah nakon Kolomanova priznanja za kralja Dalmacije. Do druge, mnogo radikalnije, došlo je u vrijeme učvršćivanja Kolomanove vlasti na otoku, možda pri koncu 1105.

Možda bi se poneka okolnost mogla drukčije i bolje tumačiti. Ali to nije bitno za našu tezu: neobično miješanje starih i novih slova posljedica je naknadne postupne intervencije u tekst koji je sastavljač teksta Ploče sastavio neposredno prije početka klesanja.

Inspirativni Žagarov članak potaknuo nas je na još tri zapažanja:

²⁵ Za tri slova ne možemo biti posve sigurni, jer su nečitka.

²⁶ J. HAMM, »Datiranje glagoljskih tekstova«, *Radovi Staroslavenskog instituta* 1, Zagreb, 1952., 25. U članku »Bašćanska ploča«, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb, 1980. to su shvaćanje potpisali uz J. Hamma i V. Štefanić i B. Fučić.

a) U okviru raspravljanja o kontrakcijama s titlama i bez njih autor spominje i »kraćenje kraljeva imena: z'v'n i m i (i) r'«. ²⁷ Manje je važan *lapsus calami* ili tiskarska greška: umjesto z'v'n i m i (i) r' treba, dakako, z'v'n i m (i) r'. Ali držimo da ovdje nije riječ ni o kakvoj *kontrakciji*, već o nedovoljno čitkom slovu »i«. Naime, između slova »m« i »r« na Ploči se nalazi nečitak prostor širine od oko 4 cm, svakako više od uobičajenog razmaka između dva slova (obično oko 15 cm), dovoljan za ponešto smanjeni »i«. U svakom slučaju, ovdje nije riječ o »kraćenju kraljeva imena«.

b) Nefunkcionalno kraćenje toponima otvara za autora problem da »npr. ne možemo biti sigurni radi li se o kakvoj luci ili pak o Lici«. ²⁸ Smatramo da je ovdje riječ o nedovoljno čitkom, jako lediranome mjestu, a ne o nefunkcionalnom kraćenju toponima. Za čudo autor se koleba između »kakve luke« i »Like«. Pravo je pitanje: Radi li se o »lučkoj županiji« ili o »Lici«? Svi raniji istraživači bili su složni u tome da je riječ o lučkoj županiji pa su još 1980. Štefanić, Hamm i Fučić čitali također »Luce«. Mi smo 1997. to mišljenje prilično opširno analizirali ²⁹ i pokazali da je čitanje »lice«, predloženo od Fučića 1978., neopravdano i neobrazloženo. Jedino je N. Klaić pokušala to čitanje opravdati povijesnim argumentima, ali oni nisu osnovani, što nije bilo teško dokazati. ³⁰

c) I konačno, autor misli »da je nekih razgođivanja točkicama izvorno moralo biti«, samo se ona, ako smo autora dobro razumjeli, zbog znatne oštećenosti natpisa ne vide ni na Štandlovoj fotografiji ni na danas sačuvanom izvorniku. ³¹ Ali dovoljno je baciti pogled na dobru fotografiju u Fučićevoj knjizi iz 1982. na str. 48–49 da se barem kod imena župana Desile točkice između slova »e« i »s« te »i« i »a« posve dobro vide, a da je vidljiva i točkica između slova »d« i »e«. Usto je i razmak među tim slovima očito »rezerviran« za te točkice, osobito između »e« i »s«. Teško je, po našem mišljenju nemoguće, *ovdje* govoriti o slučajnim oštećenjima Ploče, pogotovu zato što se u protivnome dobiva neprihvatljivo čitanje »d e s i m r å«, što se onda »popravlja« u »d e s i m (i) r a«. Nasuprot tomu, »d·e·s·i·l·å« uz »Držihå« djeluje vrlo uvjerljivo. Ne vjerujemo da će ikoji filolog pokušati argumentirano opravdati »Desimrl« kao vlastito ime u nominativu jednine.

Doduše, mogla bi se postaviti i ovakva tvrdnja: Točkice između slova imena Desila nisu drugo nego oštećenja, svako drugo objašnjenje tih točkica neprihvatljivo je, a oblik »Desimra« već će jednom u budućnosti netko uspješno objasniti. Međutim, ovakvo bi objašnjenje bilo više znak čvrstoće karaktera a mnogo manje uvjerljivosti znanstvene analize.

²⁷ ŽAGAR, 219.

²⁸ *Isto*.

²⁹ MARGETIĆ, *nav. dj.*, 1997., 29; ²2000., 21.

³⁰ N. KLAJĆ, »Još jednom o Bašćanskoj ploči kao izvoru za vladanje kralja Zvonimira«, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XXIV, Pazin – Rijeka, 1981., 245–246; ISTA, »Vinodol«, Pazin – Rijeka, 1988., 28.

³¹ ŽAGAR, 220.

III. O vezi pisma Bašćanske ploče sa slavenskim slogovnim pismom

M. Čunčić posvetila se u svome zanimljivom članku³² važnom pitanju usporedbe Krčkog natpisa i Ploče. Krčki je natpis (dalje: KN) doduše vrlo kratak: *(s)e zida Maj' opat' / Radonja, Rugota, Dobroslav*, ali ipak omogućuje analize, koje su utoliko još i prikladnije što potječu iz pera jednoga od najboljih poznavatelja razvoja glagoljice. M. Čunčić je već u svojoj doktorskoj disertaciji³³ obradila ideju trokutaste glagoljice, a održala je i brojna predavanja na američkim i kanadskim sveučilištima, povezujući otkriće trokutastoga tipa glagoljice sa svojom interpretacijom položaja, oblika i veličine slova na KN. U svezi s time ona je otvorila diskusiju sa stajalištem B. Fučića, koji je slova KN nazvao nekoordiniranim.³⁴ Nasuprot tomu, M. Čunčić misli da su slova KN »zapravo najkoordiniranija slova za koja zasad znamo«.³⁵

Vjerojatno je na prvi pogled duboko i nepomirljivo razlikovanje stajališta obaju znanstvenika mnogo manje nego što se čini na prvi pogled. Kada je Fučić pisao o nekoordiniranosti slova na KN, on je pritom mislio na okolnost da ta slova nisu dovoljno »uredno« postavljena u nizu, u kojem ona slijede jedno za drugim tako da se ima dojam kako su neka slova previsoko, a neka prenisko postavljena. A upravo to misli i M. Čunčić kada govoreći o Bašćanskoj ploči (dalje: Ploča) ističe da je klesar Ploče »nastojao da slova ne 'plešu' u retku kao na Krčkom natpisu«.

Nasuprot tomu, kada M. Čunčić piše o izvanrednoj koordiniranosti slova na KN, ona pritom misli na povezanost veličine i smještaja slova na KN u odnosu na geometrijski model kruga s osam isječaka, koji je Jončev postavio 1982. Taj se model sastoji od četiri razine, podijeljene paralelnim pravcima.

Od te su četiri razine gornja i donja nešto uže. Po mišljenju M. Čunčić upravo se takav geometrijski krug s osam isječaka nalazi nacrtan pred župnom crkvom Uznesenja Blažene Djevice Marije, pa kako ga Vrbničani zovu kolo, naziv (*vrbničko kolo*) preuzima i sama autorica.

Autorica dokazuje da se sustav glagoljske azbuke, o kojem govori Jončev, razvio u okrugu glagoljicu preoblikom prvotnog položaja slova u crtovlju. Doduše, sve po autorici, na KN slova »e«, »z«, »a«, poluglas, »p«, »r«, »o«, »n«, »b« i »s« ne bi mogli biti »pokazatelji najstarijeg sustava crtovlja jer su uvijek smještene na istom mjestu i u jednakom su međusobnom odnosu«. – Ipak nam se čini da se barem za slova »p« i »n« može reći sa sigurnošću da *ne* obuhvaćaju sve četiri razine.

Po autorici na KN slova »m«, »j«, »ê«, »g« i »l« kraća su za jednu razinu. – Čini nam se, barem za »m«, da se ne bi moglo reći kako je kraće za jednu razinu. Ono, ako se ne varamo, obuhvaća ipak sve četiri, a ne samo tri razine.

³² M. ČUNČIĆ, »Što je opat Držiha naučio od opata Maja« (257–264).

³³ M. ČUNČIĆ, *Metodologija analitičke paleografije i osnovni oblik glagoljskog pisma*, Zagreb, 1985., cit. prema članku iz bilj. 32.

³⁴ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 223.

³⁵ ČUNČIĆ, *nav. dj.* (bilj. 32), 259.

Autorica misli da »najzanimljiviji položaj imaju glagoljska slova koja zauzimaju samo dva polja i vrlo su kratka: »v« i »d««. – Ne bi li se za njih ipak moglo reći da obuhvaćaju bar tri razine?

Po autorici je »klesar znao za najstariji poredak slova u crtovlju pa prema tome i za 'kolo'« pa je »u nedostatku prostora na kraju prvog retka morao skrenuti prema dolje«, a to bi učinio vrlo elegantno, jer bi i iduće slovo »a« spustio za pola reda. – Nije li ipak za »m« bilo posve dovoljno mjesta da ga se ne »spušta« i da položaj tog slova i idućeg (»a«) ne proizlazi iz nedostatka prostora, već iz činjenice da »m« i »a« ipak »plešu«, tj. da su nekoordinirani u Fučićevu smislu.

Za dubletu slova »a« i za (drugi) poluglas na Ploči autorica nudi neočekivano objašnjenje: ta bi dva slova bila dokaz da je klesar Ploče poznao slogovno pismo sa zapadne obale Crnog mora oko ušća Dunava (Pliska i Preslav, Basaraba), za koja Jončev pretpostavlja da su bila »slavensko pismo«. Međutim, sve po autoričinu mišljenju, dubleta slova »a« na Ploči odgovara u slogovnom pismu vrijednosti »piu«, a dubleta poluglasa slogovnoj vrijednosti »reu«. Autorica to objašnjava time što je klesar Ploče doduše poznao slogovno pismo prastaroga slavenskog sustava, ali da nije »bio svjestan točne jezične vrijednosti« pa je jednostavno »pomiješao dva sustava znakovlja«. – Ovo nam se obrazloženje čini neuvjerljivim. Ni vrlo dobronamjeran čitatelj neće lako povjerovati da je klesar Ploče doduše poznao prastaru slogovnu slavensku azbuku, ali da je iz nje preuzeo vrijednost »piu« za dubletu slova »a«, a vrijednost »reu« za dubletu poluglasa. To bi bilo malo vjerojatno čak i kad bi se te dublete nalazile i na KN. A kako njih na KN nema, povezanost Ploče sa slavenskim slogovnim pismom ne čini se čak ni mogućom.

Po našem mišljenju za »vrbničko kolo« postoje mnoge mogućnosti tumačenja, ali čini nam se kako je vrlo mala vjerojatnost da je ono dokaz za povezanost oble glagoljice sa starim slavenskim pismom. Tek bi još neka indicija mogla autoričino objašnjenje »vrbničkog kola« podignuti na uvjerljiviju razinu.

IV. Smisao sintagme *da iže*

U svom radu Damjanović³⁶ razmatra problem jezika kojim je pisana Ploča i ističe da »s Pločom počinje povijesni, to znači spomenicima zasvjedočeni razvoj hrvatskoga jezika«,³⁷ što se inače (izuzev Moguša) rijetko ističe.

Valja upozoriti na produbljenju Damjanovićevu raščlambu poluglasa, osobito naglašenu razliku tzv. kanonskih tekstova od spomenika pisanih na hrvatskom tlu ili negdje u njegovoj blizini. Razlika između spomenutih dviju grupa tekstova bila bi u tome što drugonavedene karakteriziraju ove osobine: 1) uvijek se za poluglas rabi samo jedan znak, 2) taj znak uvijek je *jor* (izuzev Mihanovićeva apostola), 3) nikada se poluglasi ne zamjenjuju tzv. punim samoglasnicima, 4) nikada nisu ispušteni na mjestima gdje ih očekujemo (uz mala odstupanja Splitskog misala), 5) pojavljuju se i na mjestima gdje ih u praslavenskom nije bilo, s jasnom tendencijom da razbiju kombinacije konsonant + sonant, jer su

³⁶ S. DAMJANOVIĆ, »Rezultati i perspektive istraživanja jezika Bašćanske ploče«, 57–67.

³⁷ *Nav. dj.*, 59.

mnogi među pisarima očito i takve kombinacije držali protivnima zakonu otvorenih slogova. Zaključak je analize na prvi pogled iznenađujući: autor se izričito protivi rasprostranjenom mišljenju da su *jerovi* u tim tekstovima samo elementi grafijske konzervativnosti i da nemaju nikakvu fonološku vrijednost. Autor se slaže s Mihaljevićevom tezom da se za tekstove 12. i 13. stoljeća smije pretpostaviti izgovor jora »koji nije a« i tvrdi kako »sa sigurnošću možemo tvrditi da su (u) hrvatsko-glagoljskim tekstovima do 13. stoljeća jake jerove *izgovarali* – možda na pojedinim područjima donekle različito, a stvar je dogovora kako ćemo ih 'realizirati' danas«. ³⁸

Ukratko, autor dolazi do zaključka da je jezik Ploče *staroslavenski jezik blago kroatiziran*, uglavnom na fonološkoj razini, pa ga zato i zove hrvatskostaroslavenskim.

Zaključak nije beznačajan ni za druge vrste istraživanja. Autor to dokazuje analizom dva iskaza na Ploči: »*da iže to poreče* itd.« i »*da iže sdê živet'* itd.«. Do sada se, nastavlja autor, tim početnim »da« bavio samo Žagar, koji se nakon analize raznih mogućnosti oprezno priklonio mogućnosti da je riječ o *pojačavajućoj čestici*, tj. o tzv. aseverativnosti, s time da je u skladu sa svojom generalnom tezom po kojoj se tekst Ploče uvelike oslanja na citate iz samostanskog kartulara zaključio da je toj pojačavajućoj dodana konektorska funkcija, koja je u prototekstu imala kopulativnu funkciju.

Damjanović nastavlja na te Žagarove opservacije i, uz ostalo, spominje neke tekstove Vinodolskog zakona, koji, doduše, nisu jednaki iskazima na Ploči, ali mogu pomoći točnijem razumijevanju njezina teksta, npr. »*da ako se kriv najde*«, »*da ako žena ženi sverže pokrivaču*« i zaključuje da na Ploči onaj »da« označava »zališno izricanje zapovijedi«, ali da se ta »zalihost može tumačiti i kao pojačano izražavanje nekoga sadržaja«. ³⁹

Ovim analizama dodali bismo nešto sa svoje strane. Riječ je o uporabi riječi »da« u Vinodolskom zakonu. Prethodno je nužno utvrditi u kojem se kontekstu ona pojavljuje.

Tako u članku 27. Vinodolski zakon sankcionira ponašanje muškarca koji bi ženi zlonamjerno zbacio pokrivaču s glave. Kazna je vrlo visoka: 50 libara. Tekst nastavlja: »*da ako žena ženi sverže pokrivaču (...) plaća 2 libre dvoru, a onoj 2 ovci*«. ⁴⁰ Riječi »*da ako*« ovdje je očito ispravno shvatiti u smislu »međutim, ako« ili »no, ako« (ili slično), tj. riječ je o razlikovanju dviju pravnih situacija: ako muškarac počini to zlodjelo, plaća vrlo visoku kaznu; međutim, ako je počinitelj žena, kazna je neusporedivo blaža.

Prema članku 29. ubojstvo osoba koje su zbog svoje najuže povezanosti s knezom pod specijalnom zaštitom (potknežini, kneževi sluge i vojna pratnja, permani) kažnjava se u slučaju ubojičina bijega novčanom kaznom (*vražbom*) koju po slobodnoj procjeni utvrdi knez, s time da šira obitelj ubojice plaća polovicu, dok se druga polovica namiruje iz ubojičine imovine. Zakon nastavlja: »*da ako se jeme ta zlotvorac (...) ima (...) knez (...) učiniti ko godi maščeni bude hotil, a nega pleme nišće se bosujuee*«, ⁴¹ tj. ako se uhvati taj zločinac, može knez izvršiti odmazdu, koju god hoće, a njegova šira obitelj ne osuđuje se ni na što. I ovdje je riječ o jasno izraženoj suprotnosti dviju pravnih situacija: u slučaju ubojiči-

³⁸ Nav. dj., 62.

³⁹ Nav. dj., 66.

⁴⁰ V. npr. L. MARGETIĆ, *Vinodolski zakon*, Rijeka, 1998., 20.

⁴¹ Nav. dj., 22.

na bijega, novčana naknada plaća se ne samo iz ubojičine imovine nego također i iz imovine šire obitelji; nasuprot tomu, ako je ubojica uhvaćen, njegova šira obitelj ne trpi nikakvu imovinsku štetu. *Da ako* treba i ovdje razumjeti na isti način: »međutim, ako« ili »no, ako« ili slično.

Ista je osnovna ideja primijenjena u članku 31.: za ubojstvo kmeta u slučaju ubojičina bijega plaća se visoka kazna, koju se naplaćuje ne samo iz ubojičine imovine već i iz imovine njegove rodbine; *da ako se eti more*,⁴² rodbina ne sudjeluje u plaćanju kazne. »*Da ako*« i ovdje znači isto.

Prema članku 36. kmetovi i popovi kažnjavaju se na jednak način (tj. plaćanjem dvostruke vrijednosti ukradene stvari); *da ako ki ukrade rič niku nikoj crikvi*⁴³ (tj. ako tko ukrade neku stvar crkvi), plaća se kazna u visini određenoj za krađu povlaštenih osoba (knez, njegova pratnja itd.), tj. sedmerostruko. I ovdje »*da ako*« ima isto značenje, a isto i u članku 49. (pljenidba živoga goveda u suprotnosti s pljenidbom mrtvoga)⁴⁴ i u članku 51. (suprotnost između nedokazane i dokazane krivnje pristava).⁴⁵

Izričaj »*da ako*« dovoljno je puta potvrđen u Vinodolskom zakonu pa se njegov smisao može bez dvojbe prihvatiti kao utvrđen. Upada u oči da se u razmjerno vrlo kratkom tekstu Ploče sličan izričaj (»*da iže*«) nalazi čak dva puta. Ako želimo da i na Ploči razumijemo njegov pravi smisao, jedini je ispravni put, čini nam se, da uporabimo isti način raščlambe kao i u Vinodolskom zakonu.

Dakle, smisao prvih devet redaka, sveden na osnovnu poruku, bio bi ovaj: opat Držiha priopćava čitatelju Ploče da je nekoć hrvatski kralj Zvonimir darovao – točnije rečeno obećao – »sv. Luciji« neobrađeno zemljište. Radi uvođenja u posjed darovane ledine na otoku Krku došao je krbavski župan Desila sa svojim bratom, također kraljevim funkcionarom. Nakon toga dolaze ove dvije rečenice:

– *da iže to poreče* neka ga prokune Bog, 12 apostola, 4 evanđelista i sv. Lucija;

– *da iže sdę živet'* tko ovdje živi (neka moli Boga za njih).⁴⁶

Smisao je ovaj: Zvonimirovo obećanje ledine je pravovaljano; no ako bi ga tko pokušao napasti, neka bude od Boga proklet; (nasuprot tomu), neka svi mole Boga za darovatelja, tj. Zvonimira, koji je obećao, i njegove dužnosnike, koji su investicijom, predajom u posjed ledine, ostvarili Zvonimirovo obećanje (tj. bez čijeg bi pravnog djelovanja Zvonimirovo obećanje ostalo pravno neučinkovito).

Da bismo još bolje razumjeli način razmišljanja koji je opata Držiha naveo da se posluži dva puta izričajem »*da iže*«, treba uzeti u obzir još neke okolnosti sastavljanja predloška po kojem je klesar radio na Ploči. Kada je opat Držiha odlučio da na svečan način dade svima na znanje kako je samostan sv. Lucije u punom vlasništvu ledine na kojoj su sagrađeni crkva i samostan, on je imao na raspolaganju razmjerno vrlo malen prostor Ploče da

⁴² *Nav. dj.*, 24.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Nav. dj.*, 30.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ Ovu smo rečenicu preveli vrlo površno u: L. MARGETIĆ, *Bašćanska ploča*, Krk, 1997., 18, drugo izdanje: Rijeka, 2000., 40. »*Sdę*« smo nemarno preveli sa »*sada*«, a rečenicu stilizirali u množini umjesto u jednini.

na njemu pripioći sve ono što je za samostan bilo važno. On je bio prisiljen na lapidarni stil. Pritom, on to, dakako, nije prepisivao iz eventualnoga samostanskog kartulara. On je morao vlastitim trudom (uz pomoć ostalih redovnika i klesara i konzultirajući se s njima) pripremiti zadovoljavajući tekst. Čitav natpis, u cjelini i u pojedinostima, nedvojbeno je sastavio on kao autor. Moguće ranije zabilješke, npr. u kartularu, mogle su u najboljem slučaju služiti kao *sadržajni materijal* iz kojeg je opat nedvojbeno, nakon mnogih muka i kolebanja, pripremio svoj (i svojih pomagača) predložak.

U takvim okolnostima samostalnog sastavljanja lapidarnog teksta, sintagma »*da iže*« svojim je kratkoćom bila izvanredno pogodno sredstvo da se nakon vijesti o kraljevu obećanju i realizaciji tog obećanja kraljevim izaslanicima dodaju dvije »sankcije«: jedna u smislu prijetnje, usmjerene protiv eventualnog poricatelja pravne valjanosti darovanja, i druga, poticanja vjernika na molitvu za dušu darovatelja i investitora.

Ukratko, čini nam se da je smisao dvostrukog »*da iže*« u tome što je opat time želio naglasiti da prelazi na dva *dodatna* elementa svoga teksta. Da je riječ o još nekom dodatnom darovanju na pergameni, taj bi se dodatni element nastavio *u novom retku* riječju *item*, *jošće* ili slično. Kad bi se pak radilo o sankciji, spomenutoj na pergameni, ona bi se spomenula jednostavno *u novom retku*. Vezan lapidarnošću naziva na kamenu, opat Držiha je te dvije dodatne misli zaodjenuo u formu »*da iže*« bez prijelaza u novi red, čime je mnogo prištedio na prostoru.

To su razlozi zbog kojih nam se čini da ta dva »*da iže*« nemaju značajke aseverativnosti, kojoj bi bila dodana konektorska funkcija, koja bi imala u navodnom prototekstu kopulativnu funkciju, već je njihova funkcija samo u lapidarnoj naznaci prijelaza na dodatne elemente, koji se mogao i bez te sintagme označiti npr. neodređenom zamjenicom »tko« ili slično.

V. Razlog papinskog odobrenja glagoljice 1248. i 1252. godine

Strčić⁴⁷ naglašava da je njegov rad samo prvi prethodni pristup tematici ovakvog sadržaja: nema dosad povjesničara otoka Krka koji bi se zasebno bavio njegovim ranim srednjim vijekom općenito, čak uopće ni rada koji bi na cjelovit način povezao sve okolnosti i svu problematiku otoka Krka koja se posredno ili neposredno odnosi na Bašćansku ploču. Zato se njegov rad, po vlastitome skromnom priznanju, treba shvatiti samo kao pokušaj da se dade, doduše, »što kraći, ali i što cjelovitiji uvid u (taj) odsječak osobito važnoga i zanimljivoga dijela Bodulije«.⁴⁸

Taj pregled autor je razdijelio u nekoliko poglavlja.

Autor najprije⁴⁹ ocrtava opći povijesni onodobni europski kontekst u okviru kojega se nalazi i otok Krk i pritom ističe položaj papinstva osobito u doba pape Lava IX. (12. veljače 1045. – 19. travnja 1059.), Nikole II. (24. siječnja 1059. – 17. srpnja 1061.), Aleksandra II.

⁴⁷ P. STRČIĆ, »Otok Krk u doba Bašćanske ploče« (37–56).

⁴⁸ *Nav. dj.*, 40.

⁴⁹ *Nav. dj.*, 40–43.

(1. listopada 1061. – 21. travnja 1073.) i Grgura VII. (29. lipnja 1073. – 25. svibnja 1085.). Snažan reformni pokret koji su ti pape usmjerili prema preustroju Rimske crkve i moralnoj obnovi cjelokupnoga europskoga društva imao je svoj odjek i u našim krajevima, gdje je papinstvo priznalo hrvatsku vlast i nad Bizantskom Dalmacijom, tako da se već za Petra Krešimira IV. registrira postojanje *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Hrvatski kralj Petar Krešimir IV. i njegov ban, kasniji hrvatski kralj Dmitar Zvonimir, time su u Hrvatsko kraljevstvo uključili i kvarnerski prostor, a samim time i otok Krk. Mađarski kralj Ladislav, brat hrvatske kraljice Jelene, iskoristio je »usku rodbinsku vezu sa Zvonimirom« i čekao povoljnu priliku pa je početkom 90-ih godina zaposjeo Slavoniju, osnovao zagrebačku biskupiju i proširio, bar privremeno, svoju vlast nad Hrvatskom, ali je tek njegov nasljednik Koloman priznat 1102. za hrvatskoga i 1105. za dalmatinskoga kralja. Time je nestalo samostalno Hrvatsko kraljevstvo i »utopilo se u ugarske zemlje krune sv. Stjepana«.

U drugom dijelu⁵⁰ autor se detaljnije bavi otokom Krkom u doba nakon smrti hrvatskoga kralja Stjepana II. (1091.). Približno u to doba pojavljuje se kao vladar »Krajine« knez Kosmat, kojeg spominje Bašćanska ploča. On je po mišljenju mnogih autora vladao sjevernom Dalmacijom (Liburnijom), a time i otokom Krkom. Po drugima je »krajina« spomenuta u Bašćanskoj ploči bila na samome otoku Krku. Autor pristaje uz potonje tumačenje ističući da se u njegovu rodnome mjestu nazivom »kraj« ili »okraj« nazivao »neobrađeni dio oranica, što bi bio daljnji dokaz za tezu koju zastupaju M. Kostrenčić i L. Margetić, svaki na svoj način«. Za prvoimenovanog je »krajina« područje otoka Krka u suprotnosti s gradom Krkom, a drugoimenovani je upozorio da isti takav naziv (krajina) postoji i na drugim dalmatinskim otocima.

Autor se priklanja mišljenju da je nakon Kolomanovih osvajanja Dalmacije u ljeti 1105. došao i sam otok Krk pod snažan utjecaj mađarske vlasti i to ostao sve do 1115. odnosno 1116., kada je na otoku Krku došlo do velike promjene. On više nije mađarski, ali je u odnosu na Mlečane zadržao svoj specifični položaj.

U trećem dijelu⁵¹ autor opisuje taj specifični položaj Krka. Naime, Krk je bio samo pod nominalnom vlasti Mlečana, a stvarnu vlast imali su Krčki knezovi. Knez Dujam, »praotac« šire obitelji Krčkih knezova, bio je prejak da bi ga se Mlečani lako otarasili i potpuno preuzeli vlast nad Krkom. Autor je sklon stajalištu iznesenom u literaturi da je Dujam Dalmatinac, koji je na Krk došao iz Južne Hrvatske kao Zvonimirov pouzdanik i tamo »posjed Bodulije osigurao za više od tri i po stoljeća«. Dakle, Krčki su knezovi hrvatskoga podrijetla. Autor dodaje kao kuriozitet da su sve tri talijanske frangipanske loze »smatrale da su njihovi preci prešli iz Rima u Hrvatsku, postali Frankopani i vrativši se na Apeninski poluotok tamo ponovno začeli romansku lozu«.

»Razlog da je Bašćanska ploča ostala sačuvana, kao i cijela glagoljska kultura na otoku (...) leži upravo u ličnosti Dujma I. iz doba nastajanja Ploče i njegovih nasljednika.«

⁵⁰ *Nav. dj.*, 43–47.

⁵¹ *Nav. dj.*, 47–51.

Krčki knezovi, kasnije nazvani Frankopani, »u presudnoj su mjeri koristili i glagoljsko pismo u administraciji i glagoljanje u staroslavenskoj službi«.

U daljnjem poglavlju⁵² autor se detaljnije bavi poznatim podatkom o *slavnom Dragoslavu*, koji se spominje u ispravi »za koju se drži da je najstarija hrvatska isprava pisana glagoljskim pismom i uopće na hrvatskom jeziku«. Autor ne vjeruje da je taj Dragoslav praotac Krčkih knezova, ali dopušta da bi on mogao doista biti Dujmov rođak. U istoj se ispravi spominju i sadašnja krčka naselja Sv. Vid, Dobrinj i Vrbnik.

Autor kao jednu od najvažnijih posljedica višestoljetne vlasti Krčkih knezova nad Krkom i kopnom koje leži nasuprot Krku vidi očuvanje glagoljice i glagoljanja: »Tako se i moglo dogoditi da je sâm papa Inocent IV. godine 1248. Senju, a četiri godina potom i benediktincima sv. Nikole ispod Omišlja potvrdio pravo na materinsku riječ prigodom obraćanja Bogu.« Pritom se autor s pravom poziva na radove E. Hercigonje i M. Bogovića te spominje kao razloge tom odobrenju poboljšanje odnosa s Istočnom crkvom i slavenstvom, stvaranje protuteže heretičkoj Crkvi bosanskoj, čiji su propovjednici djelovali na narodnom jeziku, kao i posebnu brigu »za senjsko-krčki prostor koji se sve više isticao u političkoj i gospodarstvenoj konstelaciji onodobnoga svijeta«.

Sve su to vrlo točne i inspirativne misli – ali one ne odgovaraju na osnovno pitanje: Zašto je baš papa Inocent IV. (a ne neki drugi papa prije ili poslije njega) i upravo 1248. za Senj (a ne neke druge godine) odnosno upravo 1252. za omišaljske benediktince (a ne neke druge) odobrio slavensku služu Božju? Neobično je da ni Bogović ni Strčić nisu spomenuli posebno obrazloženje što ga je pisac ovih redaka predložio još davne 1980., dakle prije više od 20 godina. Ni drugi naši povjesničari (opći, crkveni, pravno-povijesni itd.) nisu to obrazložili ni spomenuli, a kamoli da bi se izjasnili o tome slažu li se s objašnjenjima i argumentima iznesenim s naše strane ili im se eventualno suprotstavljaju vlastitim razlozima. Zbog toga nam se čini korisnim ukratko ponoviti naše osnovne teze koje daju naš odgovor na upravo postavljeno pitanje.

Sve je počelo još 1241., kada je car Fridrik II. došao do uvjerenja da se smrću svoga velikog protivnika pape Grgura IX. riješio svih svojih neugodnosti koje je imao u vrlo složenim odnosima s papinstvom. Poznato je da je papa Grgur IX. u svome razmjerno dugačkom pontifikatu od 14 godina dovodio do ivice sloma carsku politiku. Za novoga je papu izabran 25. lipnja 1243. Inocent IV., a car Fridrik nije krio svoje zadovoljstvo. Ali ubrzo ga je čekalo veliko razočaranje i nove glavobolje. Pokazalo se da je nevjerojatno oštroumni, dalekovidni i hladnokrvni Inocent IV. mnogo opasniji protivnik od Grgura IX., te da u političkoj i diplomatskoj vještini nadmašuje čak i lukavog i beskrupuloznog Fridrika II. Inocent IV. vješto je i uporno pleo mrežu oko Fridrika II. U profinjenu diplomatsku borbu Fridrika II. i Inocenta IV. ne možemo ovdje ulaziti jer bi nas to predaleko odvelo. Za nas je osobito važno naglasiti da je Inocent IV. već 1245. uspio privući na svoju stranu hrvatsko-ugarskog kralja Belu IV. To je bio samo jedan od papinih poteza, koji, uostalom, nisu imali za cilj jalovu defenzivnu borbu protiv njemačkog cara, nego su smjerali silnom proširenju moći i utjecaja papinstva. Još iste 1245. godine papa piše bu-

⁵² *Nav. dj.*, 52–54.

garskom vladaru Kalimanu I. (1241.–1246.) i poziva ga na uniju s Katoličkom crkvom. Tako se i papino odobrenje glagoljice na području senjske biskupije 1248. godine mora shvatiti kao jedan mali kamen u golemoj zgradi ambicioznih planova Inocenta IV. u Hrvatskoj, Ugarskoj i u zemljama Istočne Europe. Papa je bio voljan popustiti u formalnim pitanjima ako je na vidiku bilo širenje ili jačanje njegove stvarne moći. U to su doba Krčki knezovi bili izrazito prougarski nastrojeni zbog njihova antagonizma prema Mlečanima, zbog toga što su upravo u to doba Mleci nasilno izbacili Krčke knezove iz Krka i predali ih u vlast članova obitelji Tiepolo. Tako je odobrenje glagoljice na području senjske biskupije bilo usmjereno jačanju položaja Krčkih knezova u njihovoj borbi protiv Mletaka, koji su od 1245. napustili papinu koaliciju i pomirili se s carem Fridrikom II. U Mlecima se izrazita promjena raspoloženja, okretanje od pape i približavanje caru Fridriku Barbarosi može uočiti već od 1245. Dakako da ovdje ne možemo ulaziti u kompleksne razloge promjene raspoloženja u Mlecima (među ostalim, novi papa Inocent IV. bio je iz Genove, njihova velikog konkurenta). S druge strane, Bela IV. približava se papi, koji ga 1245. oslobađa njegove zakletve vjernosti prema caru Fridriku. Iz naprijed rečenog proizlazi da je i priznanje glagoljice na Krku 26. siječnja 1252. daljnji »ustupak« Inocenta IV. svojim saveznicima. Papino pismo upućeno je krčkom biskupu Fruktuosu i svjedoči o biskupovoj i papinoj brizi za slavenske redovnike koji »imaju slavensko pismo« i koji »ne mogu naučiti latinsko pismo«. Ta se briga za Slavene na Krku najjednostavnije objašnjava tako što su u to doba Krčki knezovi već zavladao Krkom i istjerali Mlečane. Biskup se, dakako, priklanja novoj vlasti, to više što time udovoljava i papinim željama i planovima. Odobravanje glagoljice na Krku za vrijeme mletačke izravne vlasti izgledalo bi kao prilično deplasiran i nepotreban ustupak slavenskom stanovništvu, a u takve se demonstrativne poteze nije Inocent IV. upuštao. Iz svega slijedi da se Krk vratio pod vlast Krčkih knezova poslije 5. travnja 1251., a prije 26. siječnja 1252., te da su nakon toga punih devet godina trajali mukotrpani pregovori između Krčkih knezova s jedne i Tiepolovaca s druge strane.

Literaturu i odgovarajuća vrela koja dokazuju naše tvrdnje dali smo još davne 1980. godine.⁵³ Vjerujemo da će ovaj zastoj biti premošten novim istraživanjima koja će naše teze potvrditi, izmijeniti ili pobiti.

VI. O nastanku i zabranama glagoljanja

1. Bogović⁵⁴ je najveći dio svoga teksta (tri četvrtine) posvetio pitanju nastanka glagoljice. Njega »ne zadovoljava ćirilometodska teorija o nastanku glagoljice«⁵⁵ pa upozorava na »činjenice za koje mu se čini da s dosadašnjim proukama nisu bile dovoljno uočene«.⁵⁶

⁵³ L. MARGETIĆ, *Iz vinodolske prošlosti*, Rijeka, 1980., 50.

⁵⁴ »Otočac Bašćanske ploče« (227–243).

⁵⁵ *Nav. dj.*, 228.

⁵⁶ *Nav. dj.*, 229, bilj. 8.

Tako npr. na pitanje gdje je nastala glagoljica on odgovara da je najlogičniji zaključak: ondje gdje su najstariji i najvredniji kameni spomenici,⁵⁷ tj. u Kvarnerskom bazenu i njegovoj okolici.⁵⁸ Još »stariji natpisi« bili bi grafiti, ali to su tek ugrebotine, koje su možda ugrebli »slučajni prolaznici«.

Glavna pisana svjedočanstva o nastanku glagoljice bila bi Žitje Konstantina Ćirila i traktat o pismenima Črnorisca Hrabra, ali oni svojom nedovoljnom uvjerljivošću ne zadovoljavaju.⁵⁹ Mnogo bi vjerojatnija bila pretpostavka da je glagoljica nastala na hrvatskom području pa se odavde širila na razne strane, a možda i u Moravsku,⁶⁰ nego teza koja tvrdi obratno.

Godine 925. pokrajinski sabor u Splitu donio bi po Bogoviću odluku po kojoj bi bilo »dopušteno *redovnicima* (kurziv M. B.) da se služe staroslavenskom službom Božjom, a svećenicima samo ako papa dopusti«. ⁶¹ Godine 1061. (potvrda pape Aleksandra II. zaključaka pokrajinskog sabora u Splitu) učinjen bi bio drugi korak: staroslavenska služba odobrava se i za svećenike u pastoralu, uz uvjet da nauče latinski.⁶² To bi odobrenje bilo izdano zato što svećenici koji ne znaju latinski ne bi mogli razumjeti pouke iz Rima.⁶³ Crkveni reformni pokret krenuo bi iz hrvatskoga kontinentalnog područja prema otocima i obali, a ne obratno.⁶⁴ U tom crkvenom reformnom pokretu papi su bili najtjesniji suradnici benediktinci pa bi hrvatski kralj Zvonimir uz ostalo preuzeo obvezu da »pokatoliči Dalmaciju«⁶⁵ i uvede u njoj »zapadnu crkvenu i obrednu praksu, već odavno uspostavljenu na području hrvatske kneževine i kraljevine«. ⁶⁶ To bi bio razlog zašto je Zvonimir svojoj opatiji sv. Nikole u ličkom Otočcu darovao ledinu »u svetoj Luciji« nedaleko od Baške. Tamo je opat ličkog samostana osnovao samostan, koji se kasnije osamostalio i dobio svoga samostalnog opata Držihiu.⁶⁷ O tome svjedoči uz Baščansku ploču i druga ploča, koja je u međuvremenu nestala. Smisao te Zvonimirove akcije bio bi da se jačanjem papinskog utjecaja u Dalmaciji⁶⁸ preko Zvonimira ona očisti od povezanosti s Bizantom. Na udar je došao u prvom redu glagoljaški kler: »on se na bizantskom području bio u zadnjih 130 god.⁶⁹ veoma umnožio, napose u Istri i na sjevernodalmatinskim

⁵⁷ *Nav. dj.*, 229.

⁵⁸ *Nav. dj.*, 231.

⁵⁹ *Nav. dj.*, 231–232.

⁶⁰ *Nav. dj.*, 233.

⁶¹ *Nav. dj.*, 238.

⁶² *Nav. dj.*, 237.

⁶³ *Nav. dj.*, 238.

⁶⁴ *Isto.*

⁶⁵ *Isto.*

⁶⁶ *Isto.*

⁶⁷ *Nav. dj.*, 239.

⁶⁸ *Nav. dj.*, 236.

⁶⁹ Bogović misli na vrijeme od Tomislava (prva polovina 10. stoljeća) do Krešimira i Zvonimira (druga polovina 11. stoljeća).

otocima«. Glagoljaši u Baški prešli su na zapadnu crkvenu i obrednu praksu, ali su u skladu s već ranije danim odobrenjem (925./928.) zadržali pravo da se služe staroslavenskom službom Božjom i glagoljicom.

Po Bogoviću bi tek trebalo dokazati »da u (ličkom: L. M.) Otočcu nije bilo benediktinskog samostana« u 11. stoljeću. Bogović uviđa teškoću jer je u ranije doba hrvatske kneževine odnosno kraljevine Gacka potpadala pod ninskog i hrvatskog biskupa (a ne pod krčkoga), ali je uvjeren da se ona daje otkloniti pretpostavkom da se za Petra Krešimira IV. i osobito Zvonimira formirala biskupija, koja je objedinjavala Krk i susjedno kopno pod zajedničkim biskupom.

2. Bogović pobija ćirilometsku teoriju nejasnoćom podataka iz Žitja Konstantina Ćirila i djela Ćrnorisca Hrabra, ali, za čudo, ne spominje pismo pape Ivana VIII. iz 880. upućeno moravskom knezu Svetopuku u kojem papa pravno odobrava (*iure laudamus*) »slavensko pismo koje je pronašao (izumio) nedavno umrli Konstantin Filozof (*litteras denique slavinas a Constantino quondam philosopho reppertas*)«. ⁷⁰

Izraz »pronaći« (izumiti) ne može se, dakako, odnositi na ćirilicu, koja nije drugo nego grčki alfabet dopunjen nekim slovima, koja odgovaraju specifičnim slavenskim glasovima. Kako je papino pismo vjerodostojno, proizlazi da je ono vrlo uvjerljiv argument za tvrdnju da je Konstantin (Ćiril) sastavljač glagoljice. Svakako se izraz »pronaći« (izumiti) ne može tumačiti u smislu navodnoga ranijeg postojanja glagoljice, koju bi tobože Konstantin samo »sredio« u konačno oblikovani abecedni sustav.

Brojnost natpisa u Kvarnerskom bazenu nije nimalo uvjerljiv dokaz da se glagoljica upravo iz Kvarnerskog bazena proširila »na razne strane«. Ona svjedoči samo o njezinu upravo nevjerojatnu uspjehu da se stoljećima zadrži na tom području. Ne čini nam se uvjerljivom ni teza da bi grafiti bili puke »ugrebotine«, koje bi mogle biti i djelo »slučajnog prolaznika«. Zvuči nevjerojatno da bi npr. preslavski grafiti bili urezani u svježju žbuku u vrijeme gradnje crkve koncem 9. stoljeća, ⁷¹ da bi ih »ugreblili« hrvatski slučajni prolaznici, a još manje da bi kao dokaz o hrvatskoj misionarskoj ulozi u Bugarskoj »ti grafiti mogli svjedočiti«. ⁷²

3. Bogovićeva interpretacija crkvenih odluka iz 925. i 1061. polazi od pretpostavke da bi već crkveni sabor u Splitu 925. odobrio redovnicima, koji su živjeli u osami, držati službu Božju na narodnom jeziku a svećenicima u pastoralu samo ako papa dopusti ⁷³ i od daljnje

⁷⁰ Podrobnije v. L. MARGETIĆ, »Neka pitanja glagoljice i glagoljanja«, *Rad HAZU*, 480, 2000., 7–9.

⁷¹ Usp. npr. V. ŠTEFANIĆ, »Prvotno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika«, *Slovo*, 18–19, 1969., 25. Dodajmo usput da se Bogović ne upušta u diskusiju o prihvatljivosti drugih »zapadnih« teorija: »ne potvrđujem niti isključujem vrijednost dosadašnjih zapadnih teorija« (*nav. dj.*, 233, bilj. 14), a ipak prigovara Katičiću da »izbjegava iznijeti mišljenje na temelju svojih istraživanja«. Po Katičiću »se ne može pobijati pretpostavka da je ona (glagoljica) nadahnuti izum sv. Ćirila«. On se prema tome oprezno opredijelio za ćirilometodsku teoriju, slično kao što se Bogović oprezno opredijelio za mišljenje da je glagoljica nastala na području »današnje Riječke metropolije«. Ni za jednoga od njih ne bi se moglo reći da »izbjegavaju iznijeti svoje mišljenje«.

⁷² BOGOVIĆ, *nav. dj.*, 231.

⁷³ *Nav. dj.*, 235 i 238.

pretpostavke da bi 1061. papa Aleksandar II. proširio to odobrenje i na svećenike u pastoralu, uz jedini uvjet da nauče latinski.⁷⁴ Ta nam se interpretacija ne čini uvjerljivom. Iz odluke Splitskog sabora iz 925. može se zaključiti samo to da se one koji govore samo »slavenskim jezikom« ne smije zaređivati u (više) redove, tj. u svećenike i đakone, ali da oni smiju primati niže redove (subđakoniat, akolitiat, egzorcitat, lektoriat i ostijarijat)⁷⁵ ili ući u samostan,⁷⁶ te da nijedna osoba koja zna samo »slavenski, a već je dosad primila viši red ne može obavljati službu Božju (*sacerdotium*), osim ako bi to odobrio papa na osnovi posebnog dopuštenja.⁷⁷

Odluka Splitskog sabora iz 925. ne smije se tumačiti odvojeno od dvaju pisama pape Ivana X., i to jednog upućenoga splitskom nadbiskupu i svim njegovim sufraganima,⁷⁸ a drugog hrvatskom kralju Tomislavu, zahumskom vojvodi Mihajlu, splitskom nadbiskupu s čitavim klerom, županima i cjelokupnom narodu u »Slavoniji i Dalmaciji«.⁷⁹ U prvom od navedenih pisama papa inzistira da se na području »zemlje Slavena« obavlja služba Božja »na latinskom, a ne tuđem jeziku« i pritom povezuje slavensku službu Božju s »Metodovom doktrinom« koja se proširila po čitavoj splitskoj nadbiskupiji i koju papa suprotstavlja ispravnoj doktrini evanđelja, crkvenih kanona i apostolskih propisa, koju papa izričito naziva *nostra doctrina* koju Slaveni trebaju slijediti zato što su »najdraži sinovi svete Rimske crkve«. U drugom pismu papa toplim riječima stavlja na srce vladarima, cjelokupnom kleru i narodu da odbace službu Božju na »barbarskom, tj. slavenskom jeziku«, jer onima koji obavljaju misu na slavenskom jeziku (*in Slavonica lingua sacrificare*) prijete opasnost udaljiti se od Rimske crkve »prema onom što je napisano: potekli su od nas, ali nam ne pripadaju«. Odredbe X. splitskog sabora iz 925. treba, dakle, tumačiti isključivo u smislu takva papina stajališta.

Godine 1061. papa Aleksandar II. još je više pooštrio tu odredbu iz 925.: *pod prijetnjom izopćenja* ne smije se »Slavene« promicati u više redove (*sacros ordines*) – dakle u *sacerdotium* – ako ne znaju latinski.⁸⁰ Razlika u odnosu na 925. sastoji se u vrlo strogoj sankciji (izopćenju) i u tome što se uopće ne spominje mogućnost da služenja službe Božje na »slavenskom jeziku« iznimno odobri papa.

Dakako da je posve drugo pitanje kako se ta odredba primjenjivala u praksi. Kao što je poznato, Crkva je u praksi iz raznih razloga često bila vrlo tolerantna, prepuštajući vremenu da ono pomogne mnogo više od nepopustljivije intransigentnosti.⁸¹

⁷⁴ *Nav. dj.*, 237.

⁷⁵ c. 1 D. 21 (Gracijanov dekret).

⁷⁶ *Tantum in clericatu et monachato deo deservire.*

⁷⁷ CD I, 32, br. 23 (t. X.).

⁷⁸ CD I, 28–30, br. 22.

⁷⁹ CD I, 33–35, br. 24.

⁸⁰ CD I, 96, br. 67.

⁸¹ Tako npr. papa Aleksandar III. piše splitskom nadbiskupu 1168. –1170. (CD II, 122–123, br. 117) o pitanju valjanosti braka među srodnicima u četvrtom i petom stupnju srodnosti da »zbog tvrdoglavosti naroda« (*propter duritiam populi*) »šutke i zatvarajući oči pređe preko toga« (*sub silentio et dissimulatione pretereas*) premda su takvi brakovi sklopljeni protiv svetih kanona.

4. Bogović je dobro primijetio da »malo začuđuje« što se na Bašćanskoj ploči »Mikula u Otočcu« spominje bez oznake »sveti«. Tu su neobičnu činjenicu mnogi istaknuli i prije njega. Usudili bismo se čak Bogovićevu primjedbu još jače izraziti: *posve je neobično* da se jedinstvo zajednica samostana sv. Lucije i »Mikule u Otočcu« spominje na takav način. Nije li očito da se jedinstvo dvaju samostana trebalo izraziti s više poštovanja? Ta neobičnost postaje još kudikamo nepriličnija, upravo nepodnošljiva, ako bi se pretpostavilo da je samostan sv. Nikole u ličkom Otočcu bio »matični samostan«, kako to eksplicitno tvrdi Bogović.⁸² Dakako da ista opaska vrijedi i za bilo koji drugi matični samostan s kojim je samostan sv. Lucije bio jedna cjelina.

Nejasnoće nestaje ako se prisjetimo da je za »pravnu osobnost« (tzv. *domus formata*) neke redovničke zajednice potrebno barem 12 redovnika, a da opat Dobrovit na Ploči ističe da je gradio crkvu samo s 9 redovnika u vrijeme kada je s »Mikulom« bio u zajednici, tj. da su tek samostan sv. Lucije i »Mikula« zajedno mogli tvoriti *domus formata*. »Mikula« je očito bila neka omanja redovnička zajednica od oko 3–4 redovnika nedaleko od Jurandvora, i to najvjerojatnije upravo na vrbničkom polju zvanom Otočac. Riječ je o samostanu – inače ne bi samostan sv. Lucije bio s »Mikulom« u zajednici. Ali riječ je ujedno o *omanjoj* zajednici. Zato ju se na Ploči titulira s nedovoljno respekta i zato nije izgledno da bi se na polju Otočac pronašlo arheološke ostatke onoga omanjeg zdanja u kojem je nekoliko redovnika »Mikule« neko vrijeme živjelo.

Ni drugi neizravni Bogovićevi dokazi da je lički samostan sv. Nikole matični samostan samostana sv. Lucije ne čine se uvjerljivima. Po Bogoviću drukčije od njegova mišljenja bilo bi »vjerojatnije tek ako se dokaže da u (ličkom: L. M.) Otočcu nije bilo (u 11./12. stoljeću: L. M.) benediktinskog samostana«. Ipak, u diskusiji nije dopušteno od protivne strane zahtijevati da ona dokaže da nečega *nema* ili *nije bilo*: *affirmanti, non neganti incumbit probatio; negativa non probantur*. To se osnovno pravilo ne može zaobići pa treba pretpostaviti da je riječ o previdu. – Isto vrijedi i za Bogovićev zahtjev da bi protivna strana trebala dokazati »da je neki samostan s tim punim imenom (tj. samostan sv. Mikule u Otočcu: L. M.) bio negdje na Krku i okolici«.⁸³ Problem je, međutim, upravo u tome što Ploča spominje samo »Mikulu v Otočci« pa nije dopušteno tvrditi da je »na Bašćanskoj ploči u kamen uklesano ime *opatije sv. Nikole* u (ličkom: L. M.) Otočcu«,⁸⁴ i to još kao matičnog samostana.

⁸² *Nav. dj.*, 241. Dodajmo ovdje da po Bogoviću ledina nije bila »darovana Sv. Luciji«, kako se to »redovito piše«, jer »jasno stoji na Ploči da se darovana ledina nalazila 'u svetoj Luciji'«, što »znači da je Sv. Lucija lokalitet, a ne crkva« (*nav. dj.*, 238). Smatramo da je dosadašnja teza jedino ispravna jer na Ploči jasno stoji da hrvatski kralj Zvonimir u svoje doba spomenutu ledinu »da (...) v' svetuju Luciju«. Slovo »ju« je oba puta posve čitko, pa ne bi smjelo biti dvojbe da je Zvonimir darovao ledinu *sv. Luciji*, tj. da je on *fundirao* samostan dodijelivši mu neobrađeno zemljište (ledinu). Na Ploči ne piše »u svetoj Luciji«, kao što to Bogović tvrdi.

⁸³ BOGOVIĆ, *nav. dj.*, 240.

⁸⁴ *Nav. dj.*, 243.

5. *Obiter dictum* ne čini nam se prihvatljivom tezom da je »kršćanstvo upravo u Gackoj najprije Hrvate naučilo što je to država«,⁸⁵ da »Slaveni općenito nisu znali kako se može držati (imati državu) trajnu vlast nad više plemena«⁸⁶ i da je Borna »u Gackoj 'shvatio' što je to država«. Ne možemo se složiti s tezom po kojoj bi, da spomenemo samo neke od bezbroj primjera, Goti već u 3./4. stoljeću, Huni u 5., Avari od 6. do 8. stoljeća »shvatili što je to država«, a da bi to Hrvatima uspjelo tek početkom 9. stoljeća. Kršćanstvo, a dakako u prvom redu Sveta Stolica, imalo je nemjerljivo velik i pozitivan utjecaj na hrvatski narod, ali tezu da bi upravo »redovnici odnosno redovničke zajednice«, i to »upravo u Gackoj«, naučili Hrvate »što je to država« vrlo je teško prihvatiti bez daljnjih raščlamba. Sigurno će Bogović nekom drugom prigodom podrobnije razraditi tu svoju tezu.

VII. Pravni sadržaj odnosa pape Grgura VII. i Zvonimira

1. U svom radu Šanjek⁸⁷ ističe golemu važnost reformne politike pape Grgura VII. (1073. –1085.), koja je započela još u doba njegovih prethodnika pape Lava IX. (1049. –1059.), Nikole II. (1059. –1061.) i Aleksandra II. (1061. –1073.). Ti pape, a osobito Grgur VII., odlučno su se suprotstavili sve prisutnijoj laicizaciji Crkve i odigrali važnu ulogu osloboditelja progonjenih i obespravljenih. U tom kontekstu treba tumačiti i zavjernicu hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira od listopada 1075. Prema toj zavjernici hrvatski narod i kler akklamacijom izabiru Zvonimira za kralja, a nakon toga papin legat Gebizon predajom znakova kraljevske časti u crkvi sv. Petra u Solinu svečano uvodi Zvonimira u upravu Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.

Šanjek se s pravom usprotivio tezi M. Kostrenčića iz 1956. kojom bi Zvonimir »pristao da postane vazal papin i *da proigra slobodu svoje zemlje* (kurziv L. M.) uz cijenu da postane kraljem Hrvatske i Dalmacije po milosti pape«. Ali Šanjek dodaje da Zvonimirovo obećanje plaćanja dvjesto bizantskih zlatnika Apostolskoj Stolici ne bi bilo ujedno i osnivanje Zvonimirova vazalnog odnosa prema senioru Grguru VII. Premda tekst zavjernice sadrži određene izraze feudalne ovisnosti na relaciji »senior – vazal«, u njoj nema tipičnih izraza *fidem et dilectionem, auxilium et tuitionem, servitium sancti Petri, ... pro beneficio*, a svoju državu Zvonimir nikada ne stavlja *in ius et proprietatem sancti Petri*. Odnos pape i kralja bio bi od obostrane koristi: Zvonimir u papi nalazi političkog saveznika i sigurna zaštitnika od vanjskih neprijatelja (npr. od »istarskog grofa i carskog vazala Vezelina«), a papa dobiva u Zvonimiru odana prijatelja i odlučna suborca.

2. Šanjek je u svojoj kritici Kostrenčićeva mišljenja sigurno u pravu: Zvonimir doista nije »proigrao slobodu svoje zemlje«. Upravo obratno. Povezanost Zvonimira s papom, najvećim moralnim autoritetom tadašnje Europe, mogla je biti hrvatskome kralju i Hrvatskoj uopće samo od koristi u tadašnjoj vrlo složenoj međunarodnoj situaciji. Ako pritom uz-

⁸⁵ *Nav. dj.*, 241.

⁸⁶ *Nav. dj.*, 241–242.

⁸⁷ F. ŠANJEK, »Grgurovska obnova u Zvonimirovoj Hrvatskoj« (79–87).

memo u obzir da papa nije posjedovao vojnu moć, onda je nezamislivo da bi papinstvo moglo npr. vojnički prisiliti Zvonimira na ispunjenje njegovih obveza, koje je preuzeo prigodom investiture: Zvonimir i Hrvatska nisu se morali bojati da će papa vojnom silom ostvarivati prava koja je stekao Zvonimirovom zavjernicom, kao što je to inače bio vrlo čest slučaj u odnosima vojnički jakog seniora prema neposlušnom vazalu.

Ipak, pravni aspekt odnosa pape i Zvonimirove Hrvatske treba strogo lučiti od odnosa zajedničke želje za unapređenjem visokih moralnih principa, promicanja pravih katoličkih ciljeva i realnog odnosa partnerstva i savezništva u mnogim političkim i drugim prilikama. Za pravni aspekt spomenutog odnosa odlučujuće su riječi Zvonimirove zavjernice po kojima on izričito naziva papu Grgura svojim gospodarom: *dominum meum papam Gregorium*⁸⁸, i to očito u političkome svjetovnom pogledu, a ne crkvenom. Zvonimir se na tome ne zadržava. On kaže da je po Božjoj milosti i darom Apostolske Stolice (*dei gratia et apostolice sedis dono rex*) postao kraljem i da će zbog toga papi Grguru i njegovim zakonitim sljednicima biti vjeran (*ero fidelis*). Zvonimir nadalje izričito kaže da će »kraljevstvo predano mi tvojom rukom, gospodine Gebizone, vjerno (*fideliter*) držati te ga (to kraljevstvo) i **pravo na njega ni na koji način oduzeti Apostolskoj Stolici** (*illud suumque ius apostolice sedi aliquo ingenio aliquando non subtraham*)«. Kako, prema tome, Zvonimir izričito kaže da je hrvatsko kraljevstvo primio na dar od Apostolske Stolice, razumljivo je da on ujedno obećava da će papu Grgura, njegove sljednike i papine legats, odakle god ga pozovu, koliko god će to moći, pošteno služiti (*eis simpliciterque serviam*). Zvonimir se obvezuje da će izvršavati sve ono što »su u ovom kraljevstvu naredili ili će narediti bilo Apostolska Stolica bilo njezini legats«. ⁸⁹

Mogli bismo bez teškoća nastaviti s nabrojanjem značajki isprave, po kojoj je Zvonimir sebe i hrvatsko kraljevstvo bezrezervno priznao u svakom pogledu podložnim Apostolskoj Stolici u biti na isti način na koji je papa Nikola II. godine 1059. primio u vazalni odnos normanske vojvode u južnoj Italiji, i to Rikarda kao kneza Kapue, a Roberta Guiscarda kao vojvodu Apulije i Kalabrije (kao i Sicilije, nakon što je Robert osvoji) i dodijelio im spomenute zemlje kao leno Rimske crkve.⁹⁰

Uostalom, po našem mišljenju, do stvaranja jedinstvenoga Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije (*regnum Croatiae et Dalmatiae*) došlo je već za Petra Krešimira IV., i to upravo posredstvom pape Aleksandra II. koji ga je hrvatskom kralju dodijelio *a parte sancti Petri apostoli*, tj. u ime Apostolske Stolice.⁹¹

⁸⁸ J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (= CD), sv. I., Zagreb, 1967., 140, br. 109.

⁸⁹ *Quicquid hoc in regno tam apostolica sedes quam sui legati sanxerunt aut sanxerint.*

⁹⁰ Podrobnosti u: L. MARGETIĆ, »Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXIV, Split, 1980., 219–238, osobito 232.

⁹¹ Usp. F. KEMPF, »Crkva u doba grgurovske reforme«, u: *Velika povijest Crkve*, Treći svezak, prijevod na hrvatski, Zagreb, 1971., 423: »odnos što je tako uspostavljen i koji je barem prema rimskom shvaćanju bio u okviru lenskog prava«. Pozivanje na autoritete nije dobar način diskusije jer bi on imao za posljedicu da diskutanti zbrajaju autoritete pa bi, valjda, bio u velikoj prednosti onaj koji sabere veći broj »glasova«. Citirali smo Kempfa samo zato što je lapidarno iznio približno ono mišljenje koje i mi zastupamo.

Sve ovo, dakako, ne znači, da bilo Krešimir bilo Zvonimir ne bi bili u stvarnosti potpuno samostalni vladari. Riječ je o *pravnoj formi* odnosa između dva partnera, Grgura VII. i Zvonimira, koja je, kao što je poznato, bila u to vrijeme uobičajena. Negdje je ona manje jasno izražena, negdje je ona nedvosmislenim riječima potvrđena, ali najčešće su oni vladari 11. stoljeća koji su stupali u takav odnos prema Apostolskoj crkvi i dalje ostali stvarno posve nezavisni. Uostalom, poznato je kako je Grgur VII. imao malo sreće sa svojim vazalima. Sjetimo se samo Roberta Guiscarda i »pomoći« koju je on pružio Grguru VII. kada mu je bilo najteže.

3. Uz ostalo, autor je upozorio na tumačenje priče Tome Arhiđakona o Cededi i Ulfu koje je 1985. ponudila N. Klaić. Po njoj sukob na Krku i obližnjim otocima treba tumačiti borbom reformnog pape Aleksandra II. i protupape Honorija II. (1061. –1064.), uz kojega bi navodno pristali hrvatski glagoljaši. N. Klaić nije zapazila da je protupapa Honorije II. izgubio podršku njemačkog dvora i akvilejskog patrijarha *već od travnja 1062.* i da su u to vrijeme oni već bili otvoreni prijatelji reformnog pape Aleksandra II. Vrhunac Ulfove djelatnosti na Krku bez ikakve sumnje pada u 1063. godinu, pa je zbog toga nemoguće da bi on došao iz Akvileje, prijateljske Aleksandru II. To smo uvjerljivo i detaljno dokazali 1983. godine,⁹² ali je, smatramo, posve neobično da se nije našlo za shodno iznijeti eventualne protuargumente na naše analize, to više što smo se 1987. vratili na isti problem. To svakako nije najbolji način unapređivanja spoznaja o važnim događajima na našim područjima u doba Petra Krešimira IV.: bez diskusije nema napretka u znanosti.

U svome radu iz 1986. N. Klaić⁹³ je nepotrebnim pregrštom probranih uvreda i podcjenjivanja napala naše teze. Premda je bila upoznata s našim radom iz 1983., *ona ni jednom jedinom riječju nije uzela u obzir bilo koji naš argument i iznijela svoje eventualne protuargumente.* A ipak smo pružili po našem mišljenju vrlo preciznu i vrlo detaljnu kronologiju događaja koji su se odigrali na našim područjima od dolaska Ulfa i pojave biskupa Cedede i savjesno opisali situaciju na njemačkom dvoru, koji se već rano u 1062. priklonio papi Aleksandru II., i situaciju oko Apostolske Stolice, gdje je protupapa Honorije II., ostavši 1062. bez njemačke potpore, otišao u svoju biskupiju (Parma), nakon čega je već u listopadu iste godine održan proreformni sabor u Augsburgu, a već potkraj 1062. legat je toga sabora u ime Henrika IV. priznao Aleksandra II. za papu. Možda možemo razumjeti vulkansku prirodu N. Klaić, koja je smatrala da je dovoljno napasti nekog tko se ne slaže s njezinim mišljenjem. Ali, neka nam bude dopušteno da samo s jednim primjerom prokomentiramo vrlo emotivno iznesena stajališta N. Klaić. Ona puna ogorčenja piše protiv naših teza: »Nova tvrdnja koju (Margetić: L. M.)⁹⁴ nastoji progurati o Krešimiru kao tobože vladaru na bizantskom Krku, nije vrijedna da bismo s njom gubili vrijeme, tražeći, kako spomenusmo, izvor na koji bi se Margetić pri stvaranju ove 'teorije'

⁹² Detaljnije u: L. MARGETIĆ, »Uzmac Bizanta na Krku sredinom XI. stoljeća«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 4, 1983.

⁹³ N. KLAJĆ, »Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII. (1073. –1085.)«, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXVIII, Pazin – Rijeka, 1986., 147–202.

⁹⁴ L. MARGETIĆ, »Pozadina prvoga ugarskog napada na Rab (1071.)«, *Historijski zbornik*, god. XL, 1987., 100 i dalje.

mogao oslanjati.« A ipak smo iznijeli mnogo argumenata koji govore u prilog našoj tezi. Ne bi li bilo bolje da ih je N. Klaić spomenula i tako »uništila« našu tezu – koja uostalom nije baš toliko »nova«, jer je nju zastupala – upravo N. Klaić kada je 1964., na osnovi opisa Tome Arhiđakona crkvenih prilika na Krku, tvrdila da se – »može pretpostaviti da je Krešimir ondje imao i stvarnu, a ne samo nominalnu vlast.«⁹⁵ Dakle, nije riječ ni o »našoj« ni o »novoj« tvrdnji, već o tvrdnji koju je ranije iznijela sama N. Klaić. A to je samo jedan od mnogih primjera neprihvatljivog sadržaja diskusije N. Klaić.

Ovime ne želimo nimalo umanjiti velike zasluge N. Klaić za hrvatsku historiografiju. Njezina neizmjerena marljivost, dobro poznavanje literature i pažljivo analiziranje vrela uz često genijalnu intuiciju osigurali su joj trajno mjesto u našoj historiografiji. Velika je šteta što je temperament tu veliku znanstvenicu nerijetko povukao krivim smjerom. Tako je npr. N. Klaić kojiput u cjelini i u pojedinostima prihvaćala teze nekih autora ako su odgovarale njezinom trenutačnom raspoloženju. Tako je upravo u pitanju kojim se u ovoj diskusiji bavimo, nakon što je godinama potpuno zanemarivala Praginu teoriju, najednom strastveno i bezrezervno pristala uz njegove teze iz 1931. o događajima povezanim s intervencijom grofa Amika u Hrvatskoj. To je i bio razlog što smo 1987. Praginu teoriju podvrgnuli temeljitoj analizi⁹⁶ i, mislimo, dokazali njezinu neodrživost. Istaknuli smo da je njegov rad pisan s jedva prikrivenom političkom porukom⁹⁷ i da »nas smeta njegov nepotrebno uvredljiv i često vrlo nepristojan ton«,⁹⁸ ali da to nije i ne smije biti razlog da se njegove argumente ozbiljno ne razmotri, pa smo to maksimalno savjesno učinili.

Kako je N. Klaić preuzela navodno »izvanredne rezultate«⁹⁹ Pragine analize, to je dokazivanje neodrživosti Praginih koncepcija bilo ujedno i pobijanje stajališta N. Klaić, koja ih je prihvatila. *Smatramo kako je vrijeme da neki naš povjesničar proanalizira našu argumentaciju koju smo iznijeli 1987.* protiv mišljenja Praga – N. Klaić, jer je tek eventualnim obaranjem naših analiza moguće pozivati se na to mišljenje kao prihvatljivo. Ali, čini nam se da će naše argumente protiv mišljenja Praga – N. Klaić biti vrlo, vrlo teško oboriti. Ipak, u znanosti ništa nije *a priori* sigurno pa s neskrivenom nadom očekujemo diskusiju o našim argumentima protiv teza koje je predložio Praga, a prihvatila N. Klaić.

4. Dodali bismo na kraju kako autor tvrdi da su »na saboru dalmatinskih i hrvatskih biskupa održanom u Splitu 1074./75. god. rehabilitirani crkvenoslavenska liturgija i popovi glagoljaši, koje je pokrajinska sinoda petnaestak godina ranije (1060.) osudila, a papa Nikola II. 1061. zabranio.«¹⁰⁰ Napomenuli bismo da Ritig misli drukčije. Po njemu taj sabor iz 1075. godine »ne ukida kanona protiv slovenskog bogoslužja.«¹⁰¹ Po Ritigu je glagoljica i nakon 1060. »mogla u tišini živjeti, pače za to vrijeme poput živoga kvasca prože ona

⁹⁵ N. KLAJĆ, »Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća«, *Zbornik Zadar*, Zadar, 1964., 157.

⁹⁶ MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 94), 93–101. Odjeljak nosi naslov »O Praginoj tezi«.

⁹⁷ *Nav. dj.*, 100.

⁹⁸ *Nav. dj.*, 98.

⁹⁹ N. KLAJĆ, *nav. dj.* (bilj. 93), 532.

¹⁰⁰ ŠANJEK, *nav. dj.* (bilj. 87), 86.

¹⁰¹ S. RITIG, *Povijest i pravo slovenštine*, Zagreb, 1910., 162.

čitav organizam naroda hrvatskoga tvoreći svu sadržinu i oblik njegove prosvjete kako vjerske i crkvene tako i građanske«. ¹⁰² Vjerojatno je autor s pravom smatrao da u razmjerno kratkome radu nema mjesta podrobnijem elaboriranju svoje teze.

VIII. Pojam »feudalizma« i navodno pravo ugarskih kraljeva na hrvatsko prijestolje

U svome radu Goldstein ¹⁰³ je ukratko opisao hrvatsko društvo u doba Bašćanske ploče. Goldstein u ranoj hrvatskoj povijesti dijeli razdoblje konjunktura od razdoblja zastoja. Postojala bi dva razdoblja konjunktura: prvo u 9. stoljeću, od Trpimira do Branimira, a drugo u 11. stoljeću, u doba Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira (početak šezdesetih do kraja osamdesetih godina). ¹⁰⁴ Zvonimir bi ojačao međunarodni položaj Hrvatske time što je dobio od pape Grgura VII. krunu, »čime je stekao naslov kralja Hrvatske i Dalmacije«, ¹⁰⁵ premda »još od 10. stoljeća, a u prvoj polovini 11. sve očiglednije, Hrvatska pripaja teritorije bizantske Dalmacije«.

Goldstein opisuje važnost clunyjevske reforme za hrvatsku, nadalje, dualističku shemu po kojoj se društvo u to doba dijelilo na klerike i svjetovnjake (*clerus et populus*) i, konačno, »stvaranje feudalnih odnosa« kada vlast prelazi postupno iz ruku vladara i župana u ruke sve moćnijih feudalaca. Zato je npr. oko 1080. Zvonimir prigodom udaje svoje kćeri podario Vinihu iz roda Lapčana karinskom županijom. U to je doba izdvojen i dio županije Sidraga osnivanjem zajednice nobila lučkog ili ostrovičkog kneštva. Riječ je o najavi feudalnih odnosa, koji će postati dominantnom pojavom u svim hrvatskim zemljama.

Nadalje, dok bi do 11. stoljeća dalmatinski gradovi bili puke utvrde, neka vrsta pomorskog »limesa« i istodobno siromašne rezidencije biskupa, u 11. stoljeću došlo bi do stvaranja bogatstva ličnosti iz zadarske patricijske obitelji Madijevaca, koji to bogatstvo stvaraju trgovinom, ali i kupovinom zemlje. Ipak bi za Hrvate novac sve do 11. stoljeća bio dragocjenost sama po sebi, a manje objekt razmjene. Prije bi se kazne za nepoštivanje sporova izricale u robi, ali u 11. stoljeću one se izriču u zlatnom novcu.

U doba Petra Krešimira IV. i Zvonimira posvećuje se sve veća pozornost Šibeniku, Biogradu i Ninu, a osobito odskače Knin, koji se tijekom 11. stoljeća afirmira kao prijestolnica Hrvatske; on dobiva svoju biskupiju, a jedan se od njegovih biskupa naziva čak »hrvatski biskup«, koji ujedno postaje »dvorski ili kraljevski«. ¹⁰⁶ Budući da je on često u kraljevoj pratnji, to bi bio dokaz »teokratskog ustrojstva hrvatske države«. Napredak kulture vidi se i po tome što od »šezdesetih godina 11. stoljeća iz samostalnih skriptorija izlaze čitavi nizovi dokumenata«, a glagoljski spomenici predstavljaju početak narodne pismenosti i književnosti u Hrvata.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ I. GOLDSTEIN, »Neka obilježja društvenog razvoja u Zvonimirovo doba« (69–77).

¹⁰⁴ Nav. dj., 69.

¹⁰⁵ Nav. dj., 70.

¹⁰⁶ Nav. dj., 75. Tako i idući citati.

Ali, završava Goldstein, »potkraj 11. stoljeća nestaje rod kraljevske krvi u Hrvatskoj pa na taj način pravo na prijestolje stječe ugarska dinastija Arpadovića po Zvonimirovoj ženi Jeleni, sestri ugarskih prinčeva.«¹⁰⁷

Imamo dojam da je Goldsteinov rad skraćena skica onoga što je temeljitije obradio u svojoj opširnoj knjizi.¹⁰⁸ O toj smo knjizi dali opširniji prikaz.¹⁰⁹ Neke je misli Goldstein preuzeo iz svoje knjige¹¹⁰ *Bizant na Jadranu* (Zagreb, 1992.), na koju smo također dali osvrt.¹¹¹ Te su knjige pravi rudnik obavijesti i analiza. Dovoljno je istaknuti činjenicu da se u prvonavedenoj knjizi Goldstein koristio čak sa 687 jedinica literature, dok u drugonavedenoj Goldstein spominje 475 radova – a u oba slučaja to posve sigurno nisu jedina pročitana i promišljena djela. Obje knjige obuhvaćaju oko 800 stranica pa već svojim obujmom izazivaju poštovanje, a da se o bogatstvu sadržaja i ne govori. Za prvonavedenu knjigu bili smo napomenuli, uz ostalo, da ona kulturnim i sociološkim vidovima života Hrvata posvećuje pozornost, koja nadilazi čak i onu koju nalazimo u knjigama N. Klaić, a za drugonavedenu, uz ostalo, da »izaziva poštovanje i veliki broj vrlo korisnih bilježaka ispod teksta, u kojima autor upućuje čitatelje na problematiku i literaturu u upravo nepreglednom mnoštvu specijalističkih pitanja, što se odnose na arheologiju, povijest umjetnosti, ekonomiju, numizmatiku itd.« te da je za nju karakteristična »ozbiljnost pristupa problematici kao cjelini i s pojedinostima«. Ukratko, tim i drugim svojim djelima Goldstein je ušao i ostao u najužem vrhu naše današnje historiografije pa se bez daljnega može reći da uz Raukara i Budaka on nadmašuje sve ostale autore po znanju, dubini pristupa i raščlambama. Naše su dvije recenzije bile prilično obilate, ukupno oko 25 stranica konstruktivne kritike mnogih aspekata tih dviju knjiga. Rukovodili smo se načelom da znanost napreduje diskusijom.

Goldstein, međutim, kojiput ponavlja neke greške, unatoč tomu što ih se moglo lako izbjeći.

Tako je i u ovome radu autor ustrajao u svome naglašavanju postupnog nastajanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj u 11. stoljeću, a da prethodno nije čitatelju objasnio što on podrazumijeva pod »feudalnim odnosima«. Posve je nedovoljno Goldsteinovo upućivanje na okolnost da u Hrvatskoj vlast postupno prelazi iz ruku vladara i njegovih dužnosnika (župana) na moćne feudalce. Nije jasno u čemu bi bila bitna sadržajna razlika kraljeve vlasti od vlasti feudalaca, jer je očito da to ne može biti manje područje vlasti feudalca u odnosu na veće područje kraljeve vlasti. Pritom treba uzeti u obzir da je riječ *feudalizam* nastala kao politički pojam tek koncem 18. stoljeća i da ona nije ništa drugo nego novija politička konstrukcija, koja je u biti još nejasnija od druge rado rabljene sintagme »srednji vijek«. Ne samo u Goldsteina već i u drugih naših novijih vodećih povjesničara ne nailazimo čak ni na pokušaje da bi jasno definirali što oni podrazumijevaju pod riječju feudalizam, tj. što su njegove karakteristike koje ga odvajaju od prethodnoga društvenog uređenja i u čemu se sastoji evolucija »feudalizma« prema novijem »nefeudalnom« uređenju. Mi smo sa

¹⁰⁷ *Nav. dj.*, 76.

¹⁰⁸ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.

¹⁰⁹ U *Historijskom zborniku XLVIII*, 1999., 213–231.

¹¹⁰ I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992.

¹¹¹ U *Historijskom zborniku LXV*, 1992., 306–312.

svoje strane pokušali ispitati društveno uređenje u pojedinim europskim državama »srednjega vijeka« i došli do na prvi pogled iznenađujućih rezultata, od kojih je jedan od najvažnijih – ali nikako jedini! – taj da je društvena i pravna organizacija tzv. feudalizma bila posve različita u pojedinim državama i u pojedinim razdobljima, tako da je potpuno pogrešno govoriti o »feudalizmu«, ako se prethodno ne utvrdi konkretni društveni sadržaj i bitne specifičnosti. Naš razmjerno najpotpuniji sintetski prikaz dali smo 1995. godine¹¹² i opetovano pozivali na diskusiju. Moglo bi se pretpostaviti da je taj sintetski prikaz toliko uspješan da se na njega ne može dati nikakva primjedba, ali se iz Goldsteinovih (a ni drugih naših autora) radova ne vidi da su osnovne misli i pojedine analize u tom našem radu naišle na odjek. Dobiva se dojam kao da u naših autora prevladava shvaćanje o diobi feudalizma na »rani«, »razvijeni« i »kasni«. Kao što je poznato, »rani« bi se, čini se, nadovezivao na tzv. robovlasnički poredak, a »kasni« bi nestao pojavom kapitalizma. Robovlasnički bi se sustav srušio »zbog nabujalih proizvodnih snaga« itd. Mnoge su od tih podsvjesno prihvaćenih ideja osobito neprihvatljive upravo za naša hrvatska područja, na kojima dolazi do zanimljivog i izvanredno važnog međusobnog utjecaja raznih oblika »feudalizma« pa upravo zbog toga treba problemima pristupiti s posebnom pozornošću, jer ne pomaže nikakvo olako identificiranje s npr. langobardsko-njemačkim, franačkim, ugarskim itd. tipom društvenog uređenja (»feudalizma«).

Nadalje, ne čini nam se plodnim za daljnju diskusiju teza o dalmatinskim gradovima koji bi do 11. stoljeća bili puke utvrde sa siromašnim biskupijama. Dovoljno je podsjetiti se na njihovu obvezu plaćanja hrvatskom vladaru 710 zlatnika, koja je zajamčena još u 9. i vrlo vjerojatno u 10. stoljeću. Usto su ti gradovi morali uzdržavati bizantskog namjesnika, stratega teme Dalmacije, pa već samo to govori o prilično razvijenom gospodarstvu tih gradova. S druge strane, kada Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću govori o nekadašnjoj vrlo velikoj vojnoj moći Hrvatske, koja je u njegovo doba bitno oslabila, onda on bez daljnjega uvelike pretjeruje, ali ako se njegove podatke umanju čak za deset puta, on ih je sigurno pročitao u carskom arhivu pa mu možemo vjerovati bar to da je Hrvatska u 9. i 10. stoljeću morala imati prilično razvijeno gospodarstvo, koje se nije moglo temeljiti isključivo na podavanjima dalmatinskih gradova i eventualnoj financijskoj pomoći Bizanta.

Ne čini nam se, nadalje, uvjerljivim teza o »teokratskom ustrojstvu hrvatske države«. Nedvojbeno je Crkva imala važnu, u nekim razdobljima i odlučujuću ulogu u životu Hrvatske, ali od toga do tvrdnje o teokratskom ustrojstvu hrvatske države dalek je put.

Svojom tvrdnjom da »od šezdesetih godina 11. stoljeća iz samostanskih skriptorija izlaze čitavi nizovi dokumenata« Goldstein će zadovoljiti samo one koji prihvaćaju dokazanim vjerodostojnost i autentičnost sačuvanih isprava. Premda smo pokušali bar za neke od tih isprava pokazati da njihova dvojbenost »oprema« (Nagy) potječe, doduše rijetko, još iz doba prijelaza vlasti od Petra Krešimira IV. na Zvonimira, neautentičnost tih isprava odlučujuća je zapreka za postavljanje ovako smione tvrdnje.

¹¹² L. MARGETIĆ, *Antika i srednji vijek*, Zagreb, 1995., 227–247.

Pogrešna je Goldsteinova tvrdnja da bi »pravo na (hrvatsko) prijestolje« stekla ugarska dinastija Arpadovića po Zvonimirovoj ženi Jeleni, sestri ugarskih prinčeva«. Nejasna je i pravno neodrživa ideja da bi po smrti kralja njegova udovica stekla »pravo na krunu« i onda to svoje »pravo« prenijela na svoje rođake. Na to smo, uostalom, već opetovano upozorili u svojim radovima.

IX. Senj i Liburnija u antici

A) Uvod

Osobito je zanimljiv članak arheologa Starca.¹¹³ Autorov je rad mnogostruko vrijedan pozornosti. Svaki onaj koji se ubuduće bude bavio širom problematikom staroga samostana sv. Lucije, morat će opetovano i vrlo pozorno proučavati važne podatke i rezultate o kojima se govori u njegovu radu.

Autor nas obavještava o vlastitim opsežnim arheološkim istraživanjima izvedenim između 1995. i 1999. na lokalitetu bivše opatije sv. Lucije u Jurandvoru, kada je utvrđen tlocrt i veličina prvobitnoga kasnoantičkog kompleksa gospodarstva »seoske vile«. Autor pretpostavlja provedenu sustavnu agersku parcelizaciju tijekom ranocarskog razdoblja, »kada je to područje moralo biti agerom susjednog moćnog grada *Senia*«. ¹¹⁴ Ipak, tehnika gradnje ukazuje na siromašne ekonomske prilike i recesiju u doba kasnog carstva, tako da se »može pretpostaviti da je prvobitni kompleks građevina nastao potkraj 4. stoljeća za vladavine Dioklecijana«. ¹¹⁵

Ovim zapažanjima i razmišljanjima autor je nastavio već odavno otvorenu diskusiju o većem broju složenih pitanja što se odnose na Seniju, i uopće na rimsku Liburniju, i to osobito:

- je li Senija u doba Rimskog Carstva bila municipij ili kolonija i, s time u svezi, kakva je problematika društvenog sloja augustala,
- koja je uloga i značenje skardonitanskog konventa,
- smisao atribucije manje razvijenih općina kolonijama.

Prijedlozi koje je autor iznio glede agerske parcelizacije u Baški, kao dijela centurijacije agera susjednoga moćnog grada Senije, ovise o tome je li Senija bila u ranom principatu kolonija s dedukcijom veterana ili municipij. Pitanje je vrlo složeno i na njega nije moguće odgovoriti s da ili ne, već ga treba proučiti mnogo iscrpnije. Nekim aspektima tog pitanja posvetili smo iduće stranice ovoga rada. Samo usput nadodajmo kako je autorova napomena da je prvi kompleks građevina na području Jurandvora »nastao potkraj 4. stoljeća za vladavine Dioklecijana« posljedica *lapsus calami*, kakav se svakome, pa i piscu ovih redaka, događa. Dobronamjernom čitatelju takvi previdi neće ni najmanje smetati. Pokušat ćemo ovdje predložiti analize koje se nadovezuju na diskusiju koja se u nas već neko vrijeme vodi, a u kojoj smo i mi sudjelovali svojim priložima.

¹¹³ R. STARAC, »Osnovni rezultati arheoloških istraživanja opatije sv. Lucije« (89–104).

¹¹⁴ *Nav. dj.*, 93.

¹¹⁵ *Isto.*

B) Karakter gradske općine *Senia*

1. Problemom pravnog položaja *Senije* u antici pozabavila se u najnovije vrijeme A. Starac.¹¹⁶ Ona je dala pregled raznih dosad predloženih stajališta, povezujući ih u dva oprečna mišljenja. Po mišljenju jednih, *Senia* je bila rimska kolonija, a ne samo običan municipij.¹¹⁷ Od novijih autorica spominje Alföldija i pisca ovih redaka.¹¹⁸ Za tezu o *Seniji* kao koloniji autori navode epigrafske potvrde o prisutnosti augustala koji bi se, nastavlja autorica, po tim autorima »izvan Italije u provinciji Dalmaciji« nalazili samo u kolonijama; međutim, oni postoje i u onim »općinama koje nisu postigle rang kolonija, kao što su Skardona, Enona i *Senija*«. ¹¹⁹

Druga bi skupina zastupala »starije i danas ponovno prevladavajuće mišljenje« da *Senija* nikad nije postala rimskom kolonijom, već da »ona jedino kao peregrinska *civitas* stječe rimski civitet i municipalno ustrojstvo« pa navodi kao pristaše tog mišljenja Wilkesa, Suića, Zaninovića i M. Glavičića.

Autoričina podjela autora na dvije skupine nije uspjela. Naime, pisac ovih redaka smatrao je da je Plinijeva *Senia* bila najprije *civitas stipendiaria*, a poslije kolonija.¹²⁰ U drugu pak skupinu autorica ubraja M. Glavičića, ali on je 1994. ustvrdio da je »*Senia* vrlo brzo postala rimski grad u rangu *municipia ili kolonije* (kurziv L. M.)«. ¹²¹ Usto, teško je govoriti o »danas prevladavajućem mišljenju« ako se u vrlo solidnom priručniku *Der keine Pauly* još 1975. *Senija* ubraja među kolonije.¹²²

2. Naša analiza iz 1978./1979. pravnog položaja *Senije* u rimsko doba bila je vrlo kratka i zbog toga nezadovoljavajuća.¹²³ Zbog toga treba problem ponovno ispitati. Da bismo se uspješnije približili rješenju problema, nužno je prethodno dati nacrt osnovne podjele tipova općinske organizacije u doba principata.

Ta podjela, prikazana na skrajnje pojednostavljen način, izgleda ovako:

a) **Civitates** su bile općine u kojima nerimsko stanovništvo (peregrini) nije bilo organizirano na rimski način.

b) **Municipia** su bile općine u kojima, doduše, kudikamo pretežni dio stanovništva nije imao rimsko građansko pravo, ali su bili organizirani na rimski način, tj. s magistratima – funkcionarima rimskog tipa na čelu s *duovirima* i s gradskim vijećem, samoupravnim tijelom, koje čini određeni veći ili manji broj dekuriona. Te su općine najčešće dobivale od

¹¹⁶ A. STARAC, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji*, I., Pula, 1999., 1–24; II., Pula, 2000., 1–248. U daljnjem tekstu citirat će se drugi dio (II.) samo upućivanjem na stranicu rada.

¹¹⁷ *Nav. dj.*, 85.

¹¹⁸ *Isto.*

¹¹⁹ *Nav. dj.*, 134–135.

¹²⁰ L. MARGETIĆ, »Plinio e le comunità della Liburnia«, *Atti*, IX, *Centro di ricerche storiche*, Rovinj, vol. IX., Trieste, 1978./1979., 327, gdje spominjemo među *civitates stipendiariae* i *Senia*. Prijevod članka na hrvatski vidi u: L. MARGETIĆ, *Istra i Kvarner*, izbor studija, Rijeka, 1996., 39–88.

¹²¹ M. GLAVIČIĆ, »Prilozi proučavanju paleogeneze i urbanističkog razvoja antičke *Senije*«, *Radovi*, Razdio povijesnih znanosti (19) (dalje: *Radovi*), Zadar, 1993., 84.

¹²² *Der kleine Pauly* (dalje: *KP*), *Lexicon der Antike*, Fünfter Band, Stuttgart, 1975., 116.

¹²³ Vidi bilj. 120.

Rima, na osnovi prilično složenog i dugotrajnog postupka, tzv. *ius Latii*, tj. pravo da *duoviri* nakon časnog dovršetka svoje jednogodišnje službe steknu puno rimsko građansko pravo, dok se dekurionima u načelu priznaje pravni položaj povlaštenih peregrina, tzv. latinitet.¹²⁴

Ako je romanizacija stanovništva toliko napredovala da je kudikamo pretežni dio municipija već stekao rimsko građansko pravo, onda se za takve municipije često u vrelima nalazi naziv *municipium civium Romanorum*. Oni se u biti ne razlikuju od ostalih municipija s *ius Latii*, osim što je postala suvišnom pogodnost stjecanja rimskoga građanskog prava preko *duovirata*, odnosno pogodnost stjecanja latiniteta za dekurione. Drugim riječima, između »običnog« municipija i municipija *civium Romanorum* postoji samo kvantitativna razlika u broju rimskih građana: i jedan i drugi »tip« municipija ima rimsku organizaciju i primjenjuje rimski pravni sustav. Kolektivna dodjela rimskoga građanskog prava svim članovima neke *civitas* bila je rijedak slučaj, ali, protivno mišljenju Saumagnea, ona se, čini se, tu i tamo pojavljuje do cara Klaudija.

c) **Coloniae**, u koje su se smještali veterani nakon dovršetka vojne službe, koji su u načelu imali rimsko građansko pravo. *Ager*, dodijeljen koloniji, parceliziralo se putem tzv. centurizacije, pa je svaki punopravni član kolonije dobio dio parceliziranog zemljišta na korištenje. Organizacija kolonija bila je u načelu ista kao i kod municipija: magistrati i dekurionat.

U koji se od ovih tipova može ubrojiti *Senia* u doba ranog principata?

Prema našem mišljenju iz 1978./1989. *Senia* je bila u prvo vrijeme nakon osvajanje Dalmacije *civitas stipendiaria*. Ali pretpostavka da je *Senia* bila bilo *civitas stipendiaria* bilo municipij s *ius Latii* vrlo se teško može uskladiti s poznatom činjenicom da u natpisima Senije nema epihorskih imena. Na to je upozorio npr. Zaninović: »Čudi nas da u natpisima (Senije, L. M.) nemamo domaćih ilirskih imena, iako je domaći i japodski živalj morao tvoriti barem u nekim fazama pretežnu većinu pučanstva – ali za sada tome nema, na žalost, potvrda u natpisima.«¹²⁵ I M. Glavičić ističe da se domaćem stanovništvu može »samo na temelju imena vrlo teško ući u trag«, jer se »susreću isključivo Italicici«.¹²⁶ Doduše, Glavičić dodaje da se za »određeni postotak osoba (...) može pretpostaviti domaće podrijetlo«. Činjenica je da epigrafički podaci za Seniju ne sadrže domorodačka imena i takve onomastičke formule koje bi dale naslutiti postojanje nerimskog stanovništva, premda bi već po definiciji općina s položajem *civitates* ili *municipia latina* one trebale imati pretežni dio svog stanovništva bez rimskoga građanskog prava. Zar nije neobično da Plinije navodi *Curictae* (tj. Krk) i *Fertinates* (= *Fulfinum*) kao *civitates immunes*, dakle da su još duboko u prvoj fazi, nadalje da *Aenona*, *Apsorus* i *Crexi* imaju lijep broj domaćih imena i nerimskih onomastičkih formula, zatim da se to isto dade dokazati i za *municipium Arba*, a da svega toga nema u Seniji ni u naznakama?

¹²⁴ O tome detaljnije u: L. MARGETIĆ, »*Andautonija* (preteča Zagreba) u svjetlu Lex Irnitana«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49, 1999., 557–581, osobito 560–565.

¹²⁵ M. ZANINOVIĆ, »Stanovništvo Velebitskog Podgorja u antici«, *Senjski zbornik*, 10–11, 1984., 33.

¹²⁶ M. GLAVIČIĆ, »Natpisi antičke Senije«, *Radovi*, 33 (20), 1994., 55. Tako i idući citat.

Ali nije uvjerljiva ni teza da je *Senia* bila već u ranom principatu kolonija. Naime, još duboko u 1. stoljeću n. e. kolonije su se osnivale dedukcijom veterana i s tim u svezi s centurijacijom zemljišta. Svega toga nema u Seniji čak ni u neizravnim naznakama.

Preostaje, prema tome, jedina mogućnost da je *Senia* odmah nakon osvajanja Dalmacije postala *municipium civium Romanorum*, tj. municipij s daleko pretežnim stanovništvom koje je već postiglo rimsko građansko pravo. Po A. Starac takva bi tvrdnja bila puka hipoteza jer Plinije Seniju kao *municipium civium Romanorum* ne spominje. Ali Plinije ne spominje nijednu liburnijsku gradsku općinu ni kao municipij s *ius Latii* pa zbog toga ne tako davno Alföldi, Wilkes, Suić i drugi nisu uopće uzimali u obzir tu mogućnost. Na nju je ukazao tek pisac ovih redaka.¹²⁷ Ne vidimo pravog razloga zašto Plinijeva šutnja o liburnijskim gradskim općinama kao municipijima s *ius Latii* nije smetnja za tvrdnju da su one bile upravo tako organizirane, a postaje smetnjom za tvrdnju da je *Senia* bila *municipium civium Romanorum*. I u jednom i u drugom slučaju Plinije ne daje nikakve obavijesti o vrsti pojedine liburnijske gradske općine. Analiza imena na epigrafičkim spomenicima nekih liburnijskih općina dovela nas je do spoznaje da su one *municipia s ius Latii*, a analogna analiza imena u Seniji dovodi do zaključka da je ta gradska općina bila *municipium civium Romanorum*.

Čak bi se moglo i naslutiti zašto je to tako u Seniji. Nije nemoguće da je pri osvajanju Dalmacije doista postojala *civitas Seniensium*, ali da je u Senj, kao vrlo pogodno mjesto za prodor osvajača prema unutrašnjosti, odmah došao velik broj italskih trgovaca sa svojim obiteljima, robovima i oslobođenicima. Oni su potpuno potisnuli starosjedioce – možda čak i kakvim »humanim preseljavanjem« – tako da je *Senia* odmah postala sjedište municipija s daleko pretežnim stanovništvom koje je već od ranije imalo rimsko građansko pravo, tj. da je bila organizirana kao takav *municipium* koji se inače nerijetko pojavljuje s dodatkom *civium Romanorum*.

3. Ove naše analize treba razraditi kraćom analizom podataka o Liburniji, koje daje Plinije. Njegovo je djelo *Naturalis historia*¹²⁸ svakako nezaobilazno vrelo za proučavanje Liburnije u doba principata. U trećoj knjizi *Naturalis historia* Plinije nabraja te gradove, dođuše na neuobičajen način.

On prije svega u popisu manje važnih gradova 10. regije Italije¹²⁹ spominje i neke koji se nedvojbeno nalaze u Liburniji. Riječ je o *Alutrenses*, *Asseriates*, *Nedimates* i *Varvari*, tj. o općinama koje se nalaze u unutrašnjosti južne Liburnije: *Alutrenses* su *Alverienses* (članovi općine *Alveria*), *Asseriates* općine *Asseria*, *Nedimates* općine *Nedinum*, a *Varvari* općine *Varvaria*. Tome popisu treba pribrojiti i Plinijev popis obalnih gradova Liburnije:¹³⁰ *oppida (...) Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini*, nadalje otočne općine *Absortium, Arba,*

¹²⁷ Vidi bilj. 120.

¹²⁸ Uporabljeno izdanje: IAN – MAYHOFF, C. *Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, Lipsiae, 1906. (dalje: *Nat. hist.*).

¹²⁹ *Nat. hist.*, 3, 19, 130.

¹³⁰ *Nat. hist.*, 3, 21, 140.

Crexi, Gissa, Portunata, zatim otočne općine koje je Plinije već u prethodnoj glavi¹³¹ spomenuo: *Fertinates, Curictae*. Plinije završava taj popis vraćajući se na kopno i spominjući *colonija Iader* i *Colentum insula*. Osim toga, tom popisu treba dodati i one peregrinske općine za koje Plinije navodi da pripadaju skardonitanskom konventu: *Iapodes* i *Liburnorum civitates XIII*, među kojima spominje *Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses*.¹³²

Jedan od najvažnijih rezultata naših istraživanja iz 1978./1979. bio je što smo uspjeli dokazati potpunu komplementarnost popisa liburnijskih općina koje Plinije poznaje u unutrašnjosti (a koje je on zabunom ubacio u 10. regiju), peregrinskih japodskih i liburnijskih općina s početka odlomka 3, 21, 139 i obalnih gradova navedenih u 3, 21, 140. Toj potpunoj komplementarnosti moglo bi se prigovoriti jedino pokušajem da se *Alutrenses* tumači kao stanovnike grada *Alvona*. Međutim, takva je identifikacija nemoguća već iz jednostavnog razloga što bi se među kontinentalnim gradovima u unutrašnjosti 10. regije pojavio grad na *obali, Alvona* (Labin), a da se i ne govori o neuvjerljivosti takve interpretacije, kojom se kida veza između četiri općine u unutrašnjosti Liburnije (greškom navedenih u unutrašnjosti 10. regije) i jednu od njih prebacuje daleko na sjever, i to još na obalu. Usto, grad *Alvona* pojavio bi se dvaput, jedanput u 3, 19, 130 kao *Alutrenses*, a drugi put u 3, 21, 140 kao *Alvona*.

Posve drugi smisao ima popis koji se nalazi pri kraju odlomka 3, 21, 39. On nije komplementaran s drugim popisima, već samo utvrđuje privilegiran položaj nekih liburnijskih općina. Riječ je o

a) općinama s *ius Italicum*: *Alutae* (= *Alveria*), *Flanates* (= *Flanona*), *Lopsi* (= *Lopsica*), *Varvarini* (= *Varvaria*).

b) općinama s imunitetom: *Asseriates* (= *Asseria*), *Fertinates* (= *Fulfinum*), *Curictae* (= *Curicum*).

Ovome treba dodati i koloniju *Iader*, koju Plinije navodi u 3, 21, 140 kao jedinu liburnijsku koloniju.¹³³

Neobično je što Plinije ne spominje nijedan *municipium civium Romanorum* i *municipium latinum*. To se može objasniti jedino nepotpunošću vrela koje je koristio Plinije. To se vrelo zadovoljavalo time što je jednostavno navodilo *oppida* duž obale. Dovoljno je usporediti skupne podatke iz Plinija što se odnose na tri španjolske provincije (*Baetica*,¹³⁴ *Hispania citerior*,¹³⁵ *Lusitania*¹³⁶ i na *Gallia Narbonensis*¹³⁷). U te je četiri za-

¹³¹ Tj. u 3, 21, 139.

¹³² *Nat. hist.*, 3, 21, 139.

¹³³ O svemu tome detaljnije u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 301–308. Tamo i detaljnija analiza identifikacije gradova u unutrašnjosti 10. regije Italije, koji ne pripadaju Liburniji.

¹³⁴ *Nat. hist.*, 3, 1, 7.

¹³⁵ *Nat. hist.*, 3, 3, 18.

¹³⁶ *Nat. hist.*, 4, 22, 117.

¹³⁷ *Nat. hist.*, 4, 22, 117.

padne provincije bilo: *coloniae* 25; *municipia (oppida) civium Romanorum* 24; *municipia latina* 80; *civitates foederatae* 5, *liberae* 6, *stipendiariae* 336; ukupno 473.¹³⁸

Kao što se vidi, na teritoriju iberijskog poluotoka i u narbonskoj Galiji kolonije obuhvaćaju 5,29 %, a *municipia civium Romanorum* 5,07 % od ukupnog broja općina, dakle ukupno posve romaniziranih općina ima samo 10,36 %. Ne smije se pritom zaboraviti da u tom računu nisu obuhvaćena ni *oppida ignobilia* u narbonskoj Galiji, koja su bila atribuirana općini *Nemausus*, ni seoske *civitates* bez gradskog središta u *Hispania citerior*, kojih je po Pliniju bilo 114, a ni atribuirane *civitates* na iberijskom poluotoku. Ali još je važniji broj općina s *ius Latii*. Njih tamo ima ukupno 80, tj. 16,91 %, dakle više nego kolonija i *municipia (oppida) civium Romanorum* zajedno. Mislimo da sve to dokazuje kako je podjeljivanje *ius Latii* bilo glavni način na koji je Rim postupno romanizirao provincije. Dakle, nedvojbeno je da su općine s *ius Latii* morale imati i u Liburniji mnogo važniju ulogu nego što su to dosad neki mislili. Bilo bi doista posve neobično da jedino u Liburniji nema nijedne općine s *ius Latii* odnosno *municipia civium Romanorum*. U Istri je Plinije spomenuo 2, a u Dalmaciji 8 *oppida civium Romanorum*, pa je razumno pretpostaviti da se i u Liburniji nalazi bar pokoji *municipium (oppidum) civium Romanorum*, dok se za *municipia latina* može s punim pravom tvrditi da ih je bilo ne samo u Liburniji već vrlo vjerojatno i u Istri i južnije od Liburnije. Ovdje nas, dakako, zanima samo Liburnija. U njoj smo na osnovi epigrafičkih nalaza već 1978./1979. dokazali postojanje određenog broja *municipia latina*. To je, uostalom, najvažniji rezultat toga našeg istraživanja. Ta su istraživanja bila utoliko nepotpuna što nismo uzeli u obzir mogućnost postojanja *municipia civium Romanorum*. U ovome smo radu pokušali dokazati da je i njih bilo u Liburniji, dapače, da se upravo tezom o Seniji kao *municipium civium Romanorum* može objasniti neke okolnosti njezina općinskog razvoja od *civitas stipendiaria*, neposredno nakon rimskog osvajanja, preko *municipium civium Romanorum* u ranijem i *colonia* u kasnijem principatu.

4. Još 1978./1979. uz velike smo ograde (zbog nedostatka jasnih podataka iz vrela) predložili da je uloga Senije na području sjeverne Liburnije bila možda slična onoj koju je Zadar imao u južnoj Liburniji. Rezultat našeg istraživanja u ovome radu kao da potvrđuje našu oprezno iznesenu tezu. Naime, ako je *Senia* bila mnogo više romanizirana od svih ostalih gradskih općina u sjevernoj Liburniji, onda je ona svojim ugledom i bogatstvom (zbog povoljnoga trgovačko-prometnog položaja) imala sve preduvjete da odigra neku vrstu uloge »glavnog grada« sjeverne Liburnije¹³⁹ i da u drugoj polovini 2. st. n. e. stekne položaj kolonije, što je njezinu ulogu još više istaknulo. U našem radu iz 1978./1979. naveli smo kao dokaz da je *Senia* bila kolonija činjenicu da se u njoj spominju *augustales*, koji se izvan Italije nalaze samo u kolonijama.

Prema A. Starac tezu o augustalima, koju iznosi nekoliko autora, treba tumačiti kao da se upravo u Dalmaciji,¹⁴⁰ za razliku od Italije, augustali nalaze samo u kolonijama. Međutim, u svim se provincijama augustali obično nalaze u kolonijama pa se eventualnu izni-

¹³⁸ Podrobnije u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 314.

¹³⁹ L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 339.

¹⁴⁰ A. STARAC, *nav. dj.* (bilj. 116), 85, 135.

mnu pojavu augustala u municipijima treba analizirati i objasniti polazeći od postavke koja vrijedi za cjelokupno Rimsko Carstvo (izuzev Italije).

Ako bacimo pogled na pojavu korporacija augustalnih sevira u Dalmaciji, odmah upada u oči da su se oni u Dalmaciji (kao i u drugim provincijama) redovito nalazili upravo u kolonijama. Oni su, negdje obilatije, negdje manje (što ovisi i o ograničenosti i razmjernoj slučajnosti nalaza), zajamčeni u kolonijama *Iader, Salona, Narona, Aequum*.

Iz te činjenice proizlazi da su senjski augustali dokaz da se *Senia* može bez daljnjega također ubrojiti među kolonije i da se eventualne iznimke u Dalmaciji i drugim provincijama treba pokušati objasniti. U Dalmaciji postoje samo dvije iznimke, *Aenona* i *Scardona*.

Prvu iznimku (dva oslobođenika u Enoni) već su posve uspješno objasnili Alföldi¹⁴¹ i Wilkes:¹⁴² riječ je o augustalima Jadere, što se nedvojbeno vidi po njihovim imenima. Njihov odlazak u Enonu ne treba ni najmanje čuditi, jer su seviri augustali već po definiciji imućniji oslobođenici koji su lakše mijenjali prebivalište od ekonomski slabijih slojeva.

Drugu iznimku, augustal spomenut u Skardoni, treba očito povezati sa skardonitanskim konventom. Skardona je bila sjedište tog konventa pa je tamo bila podignuta *ara Liburnorum* sa svojim *sacerdotes*. Kako ninski augustal nije bio član kolegija ili korporacije,¹⁴³ ne treba ga povezivati s ninskom gradskom općinom.

U svim ostalim municipijima, ne samo u Liburniji već u cjelokupnoj Dalmaciji, ne pojavljuju se augustali, premda je tih municipija poznato na desetke. Smatramo da se ne može objasniti pukim arheološkim slučajem okolnost da augustala nema u municipijima *Albona, Flanona, Tarsatica, Lopsica, Curicum, Fulfinum, Arba, Crexi* itd. itd. – da navedemo samo kvarnerski početak Plinijeva nabranjanja municipija provincije Dalmacije. Naprotiv tomu, korporacije augustala tako su snažno prisutne u kolonijama Dalmacije, da to ni u kom slučaju ne može biti puki arheološki slučaj.

Kada je *municipium civium Romanorum* Senije unaprijeđen u koloniju? Čini se da se na to pitanje može odgovoriti.

Senjske se augustale, prema sačuvanim natpisima, treba datirati najranije u drugu polovinu 2. stoljeća ili nešto kasnije. A upravo u to vrijeme, u doba careva dinastije Sever, dolazi do uočljiva vala uzdizanja municipija u kolonije. Tako je npr. Septimije Sever uzdignuo u Panoniji u rang kolonije *Carnuntum* i *Aquincum*, a nešto kasnije dobili su taj rang *Brigetio* i *Bassiana*.¹⁴⁴

¹⁴¹ G. ALFÖLDI, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965., 78.

¹⁴² J. J. WILKES, *Dalmatia*, London, 1969., 203.

¹⁴³ Drukčije A. STARAC, *nav. dj.* (bilj. 116), 103 (skardonski bi augustal bio sevir), 135 (on bi bio član korporacije).

¹⁴⁴ *Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft* (dalje: *RE*), nova prerada od G. WISOWA, W. KROLL, K. MITTELHAUS, K. ZIEGLER, IV, 1901., W. Kornemann, članak *colonia*, 546; *RE*, *Supplementband IX*, 1962., A. MOCSY, članak *Pannonia*, 599–600. Za specifične razloge dodjele novog imena Sisciji (ranije zvanj *Colonia Flavia Siscia*) u doba cara Septimija Severa, kada je nazvana *colonia Septimia Siscia*, v. u: L. MARGETIĆ, »O municipiju Andautonija«, *Rad HAZU* 478, 1999., 21–22.

5. S obzirom na veliku važnost društvenog i pravnog položaja augustala za naše analize, valja se zadržati na tom sloju rimskog društva.

Iznenaduje da o augustalima ne znamo takoreći ništa izvan epigrafičkih podataka. A ipak su oni bili i te kako važni članovi gradskih općina. Natpisi vrlo često dijele stanovništvo na a) *decuriones*, b) *sexviri* (sc. *augustales*), c) *plebs urbana* (ili slično). U Seniji obični puk (*plebs Seniensium*) pomaže u 2. st. n. e. pri podizanju spomenika u čast oslobođenika-augustala Lucija Aurelija u povodu dodjele počasti, na osnovi kojih je bio izjednačen s počastima koje su se inače dodjeljivale samo dekurionima (*ornamenta decurionalia*).¹⁴⁵ Sačuvan je još jedan drugi natpis u kojem *ordo Seniensium*, dakle dekurioni, dodjeljuje oslobođeniku Luciju Valeriju Agathopu *ornamenta decurionalia*.¹⁴⁶ Dakako da time ta dvojica uglednih oslobođenika nisu postali dekurioni,¹⁴⁷ već im je samo priznat *rang* dekuriona. U drugim gradskim općinama Rimskog Carstva oslobođenima-augustalima dodjeljivane su još veće počasti, kojima ih se izjednačavalo s magistratima, tako da su dobivali *ornamenta aedilicia* ili čak *ornamenta duoviralia* pa su mogli npr. u svečanim prigodama sjedjeti među tim najvišim funkcionarima. Time, dakako, oni nisu postali edili-ma ili duovirima, ali im je i te kako godilo da u gradskoj skupštini, u kojoj žive, doživljavaju tako visoke počasti. Istina je da su oni i dalje ostajali oslobođenima, ali bili su na dobrom putu da se oni i njihova obitelj visoko uzdignu nad običnim članovima gradske općine, tj. nad plebsom.

Unutar oslobođenika-augustala koji su u Senju dobili visoku počast dodjelom *ornamenta decurionalia*, oba su netom navedena senjska oslobođenika mogla uživati u još jednom aspektu svoga položaja. Naime, u oba slučaja navodi se u natpisima da oni zauzimaju *prvo* mjesto među oslobođenima-augustalima s *ornamenta decurionalia*, tj. u natpisima je izričito spomenuto da i jedan i drugi imaju prvenstvo (*primus*) unutar one grupe oslobođenika koja je dobila takva *insignia*. Npr. ako je u to doba u Senju dobilo počast s *ornamenta decurionalia* deset oslobođenika, u toj su grupi oni imali *prvo mjesto* u popisu, tj. u tzv. *album Augustalium*. To je i inače u drugim dijelovima Rimskog Carstva bio poznat način posebnog odlikovanja pojedinih augustala. Možemo dobro zamisliti neizmjeran ponos takvih oslobođenika, koji se nisu više nalazili u statutu robova, nego su se visoko vinuli čak iznad običnih članova gradske općine (*plebs*) – i, ne samo to, među svim ostalim oslobođenima-augustalima s *ornamenta decurionalia* oni su bili upisani na prvom mjestu, a u svečanim prigodama sjedjeli na najpočasnijem mjestu među svojim kolegama. Ali nema dvojbe koliko je financijskih žrtava sve to zahtijevalo od augustala. A već na samom početku svoga uspona oni su, ulazeći u stalež augustala, morali plaćati »upisninu« (*summa honoraria*).

Je li sve to bilo puka taština? To je malo vjerojatno. Tolike investicije u svoj položaj nužno su morale imati za posljedicu neku opipljivu korist, neku vrstu »kamata«, da se ta-

¹⁴⁵ *Corpus inscriptionum latinarum* (dalje: *CIL*), vol. III, Berolini, 1873., ed. TH. MOMMSEN, 3016.

¹⁴⁶ *CIL*, III, 3017.

¹⁴⁷ GLAVIČIĆ, *nav. dj.* (bilj. 126), 55 na temelju upravo spomenutih natpisa pogrešno misli da je riječ o gradskim vijećnicima-dekurionima.

ko izrazimo, kojima su se oni kako-tako namirili, a ako su bili iole sposobni, mudri i vješti (a to je sigurno bio slučaj – jer se inače ne bi uspjeli probiti od ropskog položaja do vrlo uglednog člana gradske općine) te su »kamate« mogle ubrzo pokriti golema investirana sredstva. Sigurno je jedno od glavnih vrela pokrivanja i refundiranja uloženog kapitala bilo sudjelovanje u *podjeli ubranih sudskih i upravnih pristojba*. Tako je npr. poznato da su augustali prigodom podjele ubranih pristojba dobivali dvostruko više od ostalih sudionika!¹⁴⁸ Vidi se da su augustali vrlo aktivno sudjelovali u vrijeme »sudskih dana« u raznim aspektima sudsko-upravnih predmeta. Usput budi rečeno, nije daleko ni pomisao da su se neki od njih rado služili svojim položajem u okviru sudskog postupka da bi obećavanjem »gledanja kroz prste« itd. pomogli onim strankama koje su im se obratile za pomoć. Takvim su aktivnostima mogli ne samo refundirati uložene novce već čak uvećati svoje bogatstvo i osigurati svojim potomcima daljnje napredovanje na društvenoj ljestvici.

6. Za položaj Senije kao kolonije počevši od približno druge polovine 2. stoljeća n. e. govore i podaci o mitnici (*portorium*) koja se na raznim dijelovima Rimskog Carstva ubirala isključivo na teritoriju nekih kolonija prigodom prelaska robe od jednog područja na drugo. Poznata su dva natpisa¹⁴⁹ iz šireg područja Senije, točnije govoreći s prijevoja Vratnika, koji dokazuju da je tamo u to vrijeme postojao *portorium publicum*.

Senija je, prema tome, u drugoj polovini 2. stoljeća unaprijeđena od *municipium civium Romanorum* u koloniju. U to je vrijeme, kao što je poznato, došlo do bitnog povećanja broja kolonija u cijelome Rimskom Carstvu. Poznata je i velika želja municipija da se dokopaju tog unapređenja. Ali, zašto je to unapređenje bilo u 2. stoljeću toliko poželjno?

U najranije je doba principata u načelu bio poželjniji položaj municipija. Municipij je bio neka vrsta »samostalne« gradske općine, koja je nekom vrstom »međunarodnog ugovora« regulirala svoje odnose s Rimom. Takav je položaj postajao tijekom vremena već u 1. stoljeću n. e. sve više fiktivan. Ujedno je naglo jačao ugled kolonija, koje su uz namjesnika provincije postale temelj rimske vlasti, osobito nakon što je provincija Dalmacija ostala bez vojne posade. To je išlo tako daleko da je, kako to kaže Vittinghoff, u provincijama bila sve veća čast biti kolonijom pa su mnogi municipiji najkasnije u 2. i 3. stoljeću postali kolonije, a da, nasuprot tomu, stanovnicima kolonija »nije padalo na pamet« da traže položaj municipija.¹⁵⁰ Po Vittinghoffu su postojale »važne i praktične razlike, koje su nam u pojedinostima nepoznate«.

Stalna borba municipija da ih se »uzdigne« u položaj kolonija nedvojbeno ne proizlazi iz puke želje za »otmjenijim« naslovom. Očito je morao postojati neki važan razlog zbog kojeg se naslov kolonije nakon Vespazijanovih reformi, a osobito u 2. stoljeću, činio toliko poželjnim. Pomišljalo se npr. na namjeru vodećeg sloja u municipiju da sprovede novu

¹⁴⁸ J. MARQUARDT, *Römische Staatsverwaltung*, II., Leipzig, 1881., 2. izd., 207.

¹⁴⁹ *CIL* III, 13283; »Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt« (dalje: *IL* Iug.), *Situla* 5, 1963.; 19, 1978.; 25, 1986., 920.

¹⁵⁰ F. VITTINGHOFF, »Römische Stadtrechtsformen der Kaiserzeit«, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abteilung*, 68, 1951., 462.

podjelu zemljišta gradske općine preko centurijacije.¹⁵¹ Ne vjerujemo da bi se takav revolucionarni čin mogao lako sprovesti u već dobro etabliranom municipiju, jer centurijacija pretpostavlja u biti eksproprijaciju svih zemljišta i njihovu ponovnu podjelu. Ona je mogla imati opravdanje čak još u 1. stoljeću n. e. Naime, Rim je u to doba još osnivao kolonije veterana, koji su dolazili u tek nedavno osvojenu zemlju, u kojoj su iz ekonomskih i političkih razloga rimski osvajači poništili prethodne agrarnopravne odnose i osigurali svoju vlast uz ostalo i dodjeljivanjem zemljišta na nekim važnim točkama – kolonijama – u vlasništvo rimskih veterana. Kasnije je takvo revolucionarno prekranje vlasničkih odnosa po našem mišljenju nezamislivo – osim, dakako, posve rijetkih iznimaka.¹⁵²

Mi mislimo da se taj povlašten položaj kolonija u odnosu na municipije treba tražiti u okolnosti da je opseg provincija bio tako velik, da je namjesniku provincije bilo jednostavno nemoguće dolaziti na »sudske dane« (*conventus*). Zato je on imenovao svoje delegate (*legati pro praetore* i *legati iuridici*) koji su sudili u njegovo ime. Ti legati obilazili su određeno područje zajedno sa svojim prisjednicima (*comites, adsesores*), osobito pravnim stručnjacima, koji su pravno usmjeravali raspravu i pripremali presudu. Pri organizaciji tih sudskih dana možda najviše upada u oči za naše pojmove upravo nezamislivo velika koncentracija nadležnosti namjesnika provincije i začuđujuće mala nadležnost municipalnih organa, duovira i dekuriona. O razgraničenju tih nadležnosti danas smo dobro obaviješteni preko odredaba *Lex Irnitana*.

Prije svega, prema glavi 84 toga Zakona,¹⁵³ svi članovi municipija, bili oni *cives Romani* ili *peregrini*, potpadali su pod sudbenost namjesnika provincije za sve strogo civilnopravne i privatne kaznenopravne predmete u vrijednosti iznad 1000 sestercija.¹⁵⁴ Nadalje, provincijski namjesnik bio je nadležan za sve postupke o slobodi nekog čovjeka, zatim za postupke u kojima je presuda mogla imati za posljedicu *infamia* (tj. u postupcima *pro socio, fiduciae, mandati* – ako tužitelj tvrdi da je tuženi postupao zlonamjerno, *dolo malo*); iz depozita ili skrbništva – ako tužitelj tvrdi da je tuženi nešto učinio u vlastitu korist; iz *Lex Laetoria* (koju se često zove *Lex Plaetoria*, ali je *Lex Irnitana* raspršila svaku dvojbu o pravom nazivu toga zakona); iz *sponsio*, ako je učinjena *in probrum* – naime, tužitelj izaziva tuženoga da dokaže da je tužiteljevo djelovanje bilo nečasno; uopće u svakom postupku u kojem tužitelj tvrdi da je riječ o zloj namjeri i prevari (*de dolo malo et fraude*), zatim u privatnopravnim postupcima o krađi i o osobnim povredama, ako bi bila riječ o prejudiciju budućeg spora o nečijoj slobodi. Osim toga, pred namjesnikom provincije ili njegovim predstavnikom vodi se postupak u onim predmetima u kojima tuženi tvrdi da je postupao po nalogu lokalne vlasti itd.

¹⁵¹ F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana IV, Parte seconda*, Napoli, 1975., 746–747 s kratkim osvrtom na još neka mišljenja, npr. Schönbauerovo iz 1963. (Iura, 1963., 97) po kojem bi municipiji bili zainteresirani za prihvaćanje rimskog prava. Kao što danas znamo, dodjela *ius Latii* već je u prvom stoljeću uvela u sve takve gradske općine rimsko pravo *en bloc* pa time to obrazloženje ne dolazi više u obzir. O tome detaljnije u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 124), 565–579.

¹⁵² V. M. WEBER, »Agrargeschichte Altertums«, članak u: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3. izd., I., Jena, 1909., 64.

¹⁵³ Tekst i prijevod v. u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 124), 565 i d.

¹⁵⁴ Usporedbe radi prema glavi 86 za suca se u tom municipiju tražilo da posjeduje imovinu od najmanje 5000 sestercija. Uostalom u nekim je gradovima ceniz bio 15000 sestercija.

Treba napomenuti da je iz *Fragmentum Atestinum*¹⁵⁵ (49. god. pr. Kr.), tzv. *Lex Iulia municipalis*¹⁵⁶ (45. god. pr. Kr.), pretorskog edikta¹⁵⁷ i Gajevih Institucija¹⁵⁸ – dakle iz vrela koja se odnose na vrijeme od približno 100 godina prije i poslije *Lex Irnitana* – vidljivo da je uglavnom isto bilo određeno i za druga područja primjene rimskog prava. Kako se prema *Lex Irnitana* u tom municipiju s latinskim pravom primjenjivalo u cijelosti rimsko pravo, možemo bez daljnega zaključiti da se po rimskom pravu nije postupalo jedino u *civitates*, bile one *foederatae*, *immunes* ili *stipendiariae*. To znači da su u kolonijama i u municipijima (bili oni *civium Romanorum* ili *iuris Latii*) i lokalne vlasti postupale u skladu s propisima rimskoga prava.¹⁵⁹ Ostaje, doduše, težak problem o nadležnosti u mnogobrojnim međusobnim odnosima gospodara nekog roba s tim robom, s robovim robom (tzv. *vicarius*) i s robom robova roba (tzv. *vicarius vicarii*) kao i uopće u odnosima među njima: rob, doduše, ne može biti stranka u rimskom postupku, a ipak su u praksi postojali nebrojeni slučajevi u kojima je trebalo riješiti vrlo složene odnose između gospodara (*dominus*), vikarija i vikarijeva vikarija – ali predaleko bi nas odvelo da se ovdje upustimo u analizu problema.¹⁶⁰

Ovome treba dodati još i vrlo razgranatu nadležnost namjesnika provincije u izvanparničnim predmetima (npr. nasljednopravni kao *fideicommissi*, skrbništvo), zatim oni koji su proizlazili izravno iz *imperium*, tj. oslobođanja, adopcije, *interdicta*, *stipulationes*, *missiones*, *restitutiones in integram* i, konačno, vrlo široka nadležnost u kaznenopravnim stvarima, u prvom redu onih što se odnose na pitanja slobode i ona skopčana sa smrtnom kaznom (*ius gladii*) odnosno povezana s *potestas in metallum dandi*.

Ne treba ispustiti iz vida ni znatnu nadležnost u rješavanju sporova među peregrinima. O tome se u literaturi npr. kaže kako se čini da su se i sporovi među peregrinima »često rješavali na sudskim danima«.¹⁶¹ Smatramo da je nadležnost namjesnika provincije (odnosno njegova predstavnika) u odnosu na peregrine morala biti u praksi vrlo široka iz mnogih političkih i pravnih razloga.

Organiziranje i sprovođenje u život tako vrlo široko postavljene nadležnosti namjesnika provincije zahtijevalo je veliku i neizbježnu pomoć sa strane one gradske općine u kojoj su se održavali sudski dani, a tu su pomoć stanovnici takvog grada s najvećim zadovoljstvom prihvaćali jer im je ona omogućivala posve očite koristi. Članovi porotničkih lista mogli su se nadati dobroj zaradi i ugledu, koji je usko povezan s tako uglednom funkcijom, a isto vrijedi i za opsežnu tehničku pripremu i vođenje sudskih dana. Sve to omogu-

¹⁵⁵ Tekst v. npr. u: K. G. BRUNS – TH. MOMMSEN – O. GRADENWITZ (dalje: Bruns), *Fontes iuris romani antiqui*, 7. izd., Tübingen, 1909., 101, br. 17.

¹⁵⁶ *Nav. dj.*, 108, br. 18, redak 111 i dalje.

¹⁵⁷ D. (= Digesta) 3, 2, 1 Iulianus, libro primo ad edictum. J. GONZALES, »The Lex Irnitana«, *The Journal of Roman Studies*, vol. LXXVI, 228 pogrešno tvrdi da je riječ o Paulovu tekstu.

¹⁵⁸ Gai IV, 182. Tekst prema J. BAVIERA, »Gai Institutionum Comentarii quattuor«, u: *Fontes iuris romani antejustiniani*, pars altera, Florentiae, 1972.

¹⁵⁹ »Lex Irnitana«, glave 87, 89 i 91. Podrobnosti u: L. MARGETIĆ, »O municipiju Andautonija«, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 478, 1999., poglavlje: 7. »Pravni sustav u municipiju«, 16–17.

¹⁶⁰ Podrobnosti u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 124), 575–579.

¹⁶¹ D. MEDICUS, u: KP 1, 1964., 1200.

čavalo je izravnu korist za rimske građane i ugledne oslobođenike (u prvom redu augustale), da se i ne govori o koristi za ugostitelje, vlasnike prenoćišta, njihovo osoblje, obrtnike, trgovce itd., itd.

Sudski su se dani održavali iz razumljivih razloga najčešće u kolonijama. Čitav je politički sustav Rimskog Carstva počivao na najužoj povezanosti kolonija s centralnom vlašću, osobito u onim provincijama u kojima nije (više) bilo vojne posade odnosno gdje je vojna prisutnost bila više-manje simbolična, a to je upravo slučaj s Dalmacijom već u 1. stoljeću.

Smisao uzdizanja municipija u kolonije od druge polovine 2. stoljeća dalje bio je, dakle, u tome da ubuduće taj municipij neće više potpadati pod obližnju koloniju, već da će biti u odnosu na nju nezavisan, tj. da ta obližnja kolonija neće biti više »glavni grad« u odnosu na novu koloniju. To je npr. slučaj s *Cibalae* (Vinkovci), koju je Septimije Sever uzdigao u koloniju¹⁶² i time je osamostalio u odnosu prema *Mursa* (Osijek), koja je položaj kolonije dobila još u doba Hadrijana. Slično se dogodilo i s Karakalinom kolonijom *Bassiana* u odnosu na flavijevski *Sirmium*.

Ali pritom ima i nekih specifičnosti. Tako je *Siscia* još za Flavijevaca uzdignuta u rang kolonija, pa je zbog toga nosila naziv *Colonia Flavia Siscia*. Međutim, u doba Septimija Severa ona je prozvana *Colonia Septimia Siscia*.¹⁶³ Siscija nije, prema tome, uzdignuta tek u doba Septimija Severa u rang kolonije, jer je taj rang postigla još dobrih stoljeće i pol ranije. Ne vjerujemo da je riječ o ispraznom dodjeljivanju novog imena, da bi se zadovoljilo taštinu vladajućeg cara. Mislimo da je riječ o nečem »opipljivijem«, tj. o nekoj povlastici koju prije toga Siscija bar formalnopravno nije imala. Naime, municipij *Neviodunum* sve do pripajanja područja kolonije *Emona* Italiji (vjerojatno za Hadrijana)¹⁶⁴ nedvojbeno je potpadao pod organe suđenja Emone delegirane od namjesnika provincije Panonije. Kada je *Emona* pripala Italiji, *Neviodunum* je ostao bez svoga »glavnog grada« Emone pa ga je trebalo priključiti nekom drugom delegiranom sudištu i to, daka-ko, prema zemljopisnom položaju tog municipija, očito Sisciji. Vrlo je vjerojatno odmah nakon pripojenja Emone Italiji došlo faktičkim putem do toga prijenosa sudišta, a onda je Septimije Sever uskladio faktično stanje s pravnim, dodijelio *Neviodunum* Sisciji i zbog toga novog pravnog položaja u odnosu na taj municipij odobrio koloniji novi naslov *Colonia Septima Siscia*.¹⁶⁵

Nije nemoguće da je *Senia* uzdignuta u rang kolonije zbog njezina naprednog gospodarstva, a ne zato što bi ona tek tada dobila položaj »glavnog grada« u odnosu na ostale kvarnerske gradske općine.

¹⁶² *CIL*, III 14038.

¹⁶³ *CIL*, III, 1976.

¹⁶⁴ J. ŠAŠEL, »Emona«, *RE*, Supplb. XI., 1968., 574–575.

¹⁶⁵ L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 159), 21–22.

7. Prema Pliniju u Dalmaciji su postojala tri konventa: *conventus Scardonitanus*,¹⁶⁶ koji je obuhvaćao Liburniju od rijeke Raše¹⁶⁷ do Skardone, salonitanski i naronitanski.¹⁶⁸ Čače¹⁶⁹ s pravom prihvaća stajalište Alföldija i Detlefsena da su dalmatinski konventi organizirani u najranije carsko doba i dodaje kako je »privlačna pomisao« da je do te podjele došlo za namjesnika T. Kornelija Dolabele koncem Augustove ili početkom Tiberijeve vladavine, kada je došlo do sustavnog uređenja provincijske uprave u Dalmaciji. Neki pomišljaju na razdoblje od 7. god. pr. Kr. do 14. god. n. e., dok neki za diobu provincija predlažu srednji dio Augustove vladavine.¹⁷⁰ U svakom slučaju, očito je najizglednije tražiti nastanak konventa u vrijeme kada je u pojedinoj provinciji nakon njezina osvajanja došlo do mirne kohabitacije Rimljana i peregrina.

U pitanju vremena nastanka konventa u Dalmaciji korisno je konzultirati i Plinijeve vijesti o španjolskim provincijama. Kada Plinije kaže za *provincia Citerior* (kasnije poznata pod nazivom *Tarraconensis*): *nunc, universa provincia dividitur in conventur VII*, on time jasno želi istaknuti da se *sada* ta provincija dijeli na 7 konventa, a da ih je *ranije* u njoj bilo manje. Kako je Plinije uređivao u doba Vespazijana svoju dugi niz godina pripremanu dokumentaciju, proizlazi da su konventi nastali prije Vespazijana i da se njihov broj tijekom desetljeća postupno povećao. Po svemu se čini da ih je u doba Strabona u toj provinciji bilo tri,¹⁷¹ od kojih je najvažnija obuhvaćala cjelokupno primorsko područje od Pirineja do Betike. Taj se dio te provincije kasnije razdijelio na tri dijela, *conventus Carthaginenses*, u kojem ima vijesti o flamenu, doduše iz početka 2. stoljeća n. e.,¹⁷² *conventus Tarraconensis* s prokuratorom iz ranijeg principata i *Caesaraugustanus*. Usput rečeno, postupno povećanje broja konventa vidljivo je i u istočnim provincijama Rimskog Carstva, gdje se konvent, kao što je poznato, naziva *dioecesis* pa ga pod tim imenom nalazimo spomenutog još u Cicerona.¹⁷³

Dakle, i vijesti iz drugih provincija upućuju na to da su dalmatinski konventi nastali odmah nakon što je rimska vlast pustila čvršće korijenje. Plinijeve vijesti o tri dalmatinska konventa nedvojbeno pripadaju najranijoj rimskoj organizaciji te provincije. O njima nakon Plinija nema nijedne epigrafičke ili literarne vijesti. Je li je riječ o arheološkom slučaju? Posve nemoguće to nije, ali je ipak neusporedivo vjerojatnije da je u Dalmaciji *conventus* bio jednostavno pojam za teritorij po kojem je putovao *legatus iuridicus* da bi na određene dane sudio u pojedinome mjestu. Spomen svećenika (*sacerdotes*) i Augusto-

¹⁶⁶ *Nat. hist.*, 3, 21, 139.

¹⁶⁷ *Nat. hist.*, 3, 19, 125.

¹⁶⁸ *Nat. hist.*, 3, 22, 142.

¹⁶⁹ S. ČAČE, »Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija« (*Nat. hist.*, 3, 130; 139–141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio povijesnih znanosti (19), 1993., 11.

¹⁷⁰ O tome ČAČE (bilj. 169), *isto*.

¹⁷¹ STRABON, 7, 166 i d.

¹⁷² *CIL*, II, 3418.

¹⁷³ Cic. ad fam. 13, 67, 1. Usp. M. KASER, *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1966., 370. Spomenuli smo samo neke vijesti o konventima prije Vespazijana. A. STARAC, *nav. dj.* (bilj. 116), 30–31, 103 smatra da je konvente u organizaciju rimskih provincija uveo tek Vespazijan, ali ne ulazi u diskusiju i analizu vrela koja ih i ranije spominju.

va žrtvenika (*ara Augusti*) u ranijem principatu u Skardoni,¹⁷⁴ u 2. stoljeću u Senju¹⁷⁵ treba tumačiti tako da je središte liburnijskog poštivanja cara prebačeno iz Skardone u Senju očito zato što je u međuvremenu uvelike poraslo njezino značenje pa se tamo najvjerojatnije trajno smjestio *legatus iuridicus*.

Ranije sjedište konventa u Skardoni možda je mnogo manje zagonetno nego što se čini na prvi pogled. Najčešće je sjedište konventa bilo u kolonijama, ali u provinciji *Baetica* jedan je od konventa bio smješten u municipiju *civium Romanorum* Gadesu. U *Hispania Baetica* tri su konventa (*Hispaniensis*, *Astigitanus* i *Cordubensis*) smještene tako da svi leže jedan do drugoga (unutar zamišljenog trokuta) međusobno udaljeni manje od 100 km. Tako se može objasniti i neobična blizina sjedišta Skardonitanskog konventa Saloni. Ipak ostaje nerazumljivo zašto za sjedište nije određen *Jader* pa bi, čini nam se, najprihvatljivije bilo pretpostaviti da je Skardonitanski konvent možda organiziran prije nego što je osnovana kolonija *Jader*. I konačno, Skardona uopće nije ni morala biti mjesto stanovanja *legatus iuridicus*-a, koji je mogao na obilazak velikoga teritorija toga konventa krenuti i iz Salone. S druge strane, nije bilo nikakve zapreke da se zatraži sudska zaštita ili pomoć od namjesnikova legata u njegovu prebivalištu – u ranije doba u (Skardoni ili) Saloni, a kasnije u Senji – ako je tražitelj iz nekih razloga bio spreman na put i troškove s njime skopčane. To je osobito bio slučaj s oslobođenjem roba, adopcijom i sličnim izvanparbenim predmetima. Takvih je poslova vjerojatno bilo mnogo, ako uzmemo u obzir velik broj municipija i *civitates*. Isto vrijedi i za kaznene predmete: bilo bi neobično i neprihvatljivo da se, osobito kod težih zločina, čeka na »sudske dane«. Za sve te slučajeve teško je uopće govoriti o »konventu« kao »zboru«, »saboru«. Zbog svega toga čini nam se da nije nužno govoriti o dvije vrste provincija, tj. onih u kojima je organiziran konvent i onih u kojima to nije slučaj, jer su se i u jednim i u drugima zbog prirode posla događale iste sudske aktivnosti. U provincijama npr. *Gallia Narbonensis*, *Belgica*, *Britannia inferior*, *Pannonia superior*, *Mauretania Tingitana* itd. društveni život i politička organizacija municipija, kolonija i provincijalne administracije odvijali su se na identičan način kao i u španjolskim provincijama i u Dalmaciji pa se ne vidi nikakav razlog drukčijeg organiziranja sudske zaštite i pomoći koju su davali namjesnik provincije i njegovi predstavnici. Sjedišta provincijalnih namjesnika u npr. *Pannonia superior* i *Dalmatia* bila su daleko od gradova rubnih dijelova provincije, npr. Siscije i Andautonije u prvoj i *Curicuma* i Senije u drugoj provinciji. I u jednom i u drugom slučaju namjesnik provincije morao je organizirati sudska zaštitu i pomoć preko svojih funkcionara i »glavnih gradova« tih udaljenijih područja (Siscije i Senije), s time da je jasno da su se Rimljani kao pragmatičari prilagođavali konkretnim okolnostima, različitim u vremenu i prostoru. Tako nekog *Statiliusa Maximusa* nalazimo u prvoj polovini 2. stoljeća kao *iuridicus pro praetore utriusque Pannoniae*,¹⁷⁶ dakle on je imao puni *imperium* na golemom području obiju Panonija. Na mnogo manje područje bio je nešto kasnije, u drugoj polovini 2. stoljeća, imenovan Artorije Kast, kao *procurator centenarius provinciae Lib. [iure] gladii*.

¹⁷⁴ *CIL*, III, 2810.

¹⁷⁵ *IL* lug., 247.

¹⁷⁶ *CIL*, III, 10336 = DESSAU 1062.

Nema razloga da ga se ne smatra podređenim namjesniku provincije Dalmacije, imenovanim izravno od cara, slično kao što je to bio upravo spomenuti *Statilius Maximus*. Kako se nakon Plinija ni jednom prigodom ne spominje Skardona kao sjedište Skardonitanskog koventa i kako se upravo u to doba Seniju može smatrati unaprijeđenom u koloniju, to bi se moglo pomišljati na to da je on imao sjedište upravo u Seniji i da nije riječ o nekoj privremeno oformljenoj provinciji Liburniji. Po svojoj funkciji L. Artorije Kast bio je jednostavno *iuridicus* s osobito jakim sudskim ovlastima.

Možda je, dakle, prije sredine 2. stoljeća *iuridicus* Skardonitanskog konventa putovao iz Salone po svom teritoriju s time da se možda nešto dulje zadržavao u Skardoni. Već je odavno upozoreno na to da su *Burnistae* s još nekim zajednicama popravili u Skardoni *praetorium[m vetustate] conlapsum*¹⁷⁷ pa bi taj *praetorium* mogao doista biti sjedište suda i privremena rezidencija *iuridicusa*, ali takvih je pretorija moralo biti i u drugim gradovima koje je posjećivao *legatus iuridicus*, pa se ne radi o posve uvjerljivom dokazu o relativno češćem zadržavanju legata upravo u Skardoni.¹⁷⁸

Konvent se spominje još i u 3. stoljeću, npr. *conventus Cluniensis*¹⁷⁹ 222., a prije beznačajna Thyatira postaje 215. god. sjedištem novog (!) konventa.¹⁸⁰ Ali, ni u tom kasnijem razdoblju nema bilo kakve vijesti o Skardonitanskom konventu. Kolonija Senija je još u to vrijeme bila prilično napredna jer oko 240. god. namjesnik provincije popravljala senjsko kupalište.¹⁸¹ Možda se u 3. stoljeće mogu datirati i vijesti o *ordo Seniensium*¹⁸² i o pravku (?) kurije.¹⁸³

8. O specifičnom sadržaju *ius Italicum* nekih liburnijskih općina predloženo je u novije vrijeme tumačenje koje bitno odudara od dosad iznesenih mišljenja.¹⁸⁴ Po tom tumačenju Plinije bi se pri sastavljanju poglavlja 3, 19, 130¹⁸⁵ koristio vrelom iz augustovskog vremena. On bi u sastav italske desete regije ubrojio liburnijske zajednice Alutrense (Albonense), Aserijate, Flanate, Kurikte, Nedinate, Varvarine, možda i Fulfinate (Foretani). Nasuprot tomu, u poglavlju 3, 21, 139¹⁸⁶ Plinije bi se koristio vrelom iz flavijevskog doba, tj. vremena kada je Vespazijan reorganizirao financijsko-administrativnu upravu podjelom Dalmacije na konvente i ukidanjem italskog prava ili imuniteta koji su prije njega uživale

¹⁷⁷ *CIL*, III, 2809.

¹⁷⁸ Uostalom, *praetorium* može označavati jednostavno palaču, skladište itd.

¹⁷⁹ DESSAU 6109.

¹⁸⁰ KORNEMANN, *RE*, IV, 1179, članak *conventus*.

¹⁸¹ *CIL*, III, 10054.

¹⁸² *CIL*, III, 3017.

¹⁸³ A. GLAVIČIĆ, »Arheološki nalazi iz Senja i okolice«, *Senjski zbornik* 9, 1981./1982., 63.

¹⁸⁴ A. STARAC, *nav. dj.* (bilj. 116), 30–31 pozivom na TH. H. WATKINS, »Vespasian and the Italic Right«, *The Classical Journal*, Athens, University of Georgia, 84, 1988.–1989., 117–136.

¹⁸⁵ *Nat. hist.* 3, 19, 130 (...) *dein, quos scupulosius dicere non attineat, Alutrenses, Asseriatas, Flamonienes Vanienses et alii cognomine Carici, Foroiulienses cognomine Transpadani, Foretani, Nedinates, Quarqueni, Tarvisani, Togienses, Varvari.*

¹⁸⁶ *Nat. hist.*, 3, 21, 139: (...) *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, ex quibus Lacienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat. Ius Italicum habent ex eo conventu Alutae, Flanates, a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini immunesque Asseriatas, et ex insulis Fertinates, Curictae.*

neke liburnijske zajednice. To bi bio razlog pojave *ius Italicum* u nekim liburnijskim općinskim zajednicama. Naime, one bi dobile tu povlasticu prije pomaka granice Italije s Rižane na Rašu – pa, nakon što je taj pomak učinjen 12. god. pr. Kr., u cenzorske se popise građana Italije »broje, sasvim opravdano, i pripadnici liburnijskih zajednica obdarenih italskim pravom«. Plinijevu vijest iz kraja poglavlja 3, 19, 130 trebalo bi, dakle, ovako tumačiti: *Alutrenses* bi bili članovi općine Alvona, *Asseriates* Aserije, *Flamonienses Vanienses* bili bi članovi općine Flanona, *et alii cognomine Carici* bili bi Kurikte [*Foroiulienses cognomine Transpadani* ne bi ulazili u Liburniju], *Foretani* bi možda bili Fulfinati, *Nedimates* Neditani, [*Quarqueni, Tarvisani i Togienses* ne bi ulazili u Liburniju], a *Varvari* bi bili Varvarini.

Ovo tumačenje Plinijeva popisa nije prihvatljivo. Ono je čak u izravnoj suprotnosti s Plinijevim općim konceptom spominjanja općina, a posebno još i konceptom popisa upravo Desete regije. Naime, u Desetoj regiji Plinije spominje najprije gradove *uz obalu*. Popis je pomalo zbrkan zato što je Plinije kombinirao stariji popis prije priključenja Istre Italiji i dodao mu, prilično nespretno, istarske gradove, da bi nakon toga započeo poglavlje 130., s izričitom napomenom da prelazi na popis gradova *u unutrašnjosti Desete regije* (*In mediterraneo regionis decimae*) i nabraja *Cremona, Brixia* (danas Brescia), *Ateste* (= Este), *Acelum* (Asolo), *Patavium* (Padova), *Opitergium* (istočno od Vicenze), *Belunum, Vicetia, Mantua* itd. sve do *Iulienses Carnorum*, da bi nakon toga nastavio – i dalje opisujući unutrašnjost regije – s »manje važnim općinama«. ¹⁸⁷ S obzirom na to da Plinije nabraja samo općine *u unutrašnjosti* Desete regije, i to napominje uvodnim riječima (»*In mediterraneo* itd.«) i toga se čvrsto drži u cijelom poglavlju 3, 19, 130, samim je time isključeno da bi se u tom popisu smjelo pomišljati na općine *Alvona, Flanona, Fulfinum, Curictae*. Plinija (i dakako sva druga vrela) smije se ispravljati samo onda i samo utoliko ukoliko je tradirani tekst nejasan ili kontradiktoran. O tome smo na drugom mjestu opširno pisali pa upućujemo čitatelja na naše analize. ¹⁸⁸ One su pokazale da su se u Plinijevu popisu gradova u unutrašnjosti Desete regije našle i općine *u unutrašnjosti* južne Liburnije, i to *Alutrenses, Asseriates, Nedimates* i *Varvari*. Kako je došlo do te začuđujuće Plinijeve greške? Do nje je došlo zato što je Plinije u tekst starijeg vrela, napisanog u vrijeme dok je granica bila još kod rijeke Rižane, nespretno ubacio Istru u želji da ažurira svoj popis pa je tom prigodom pokušao »popraviti« i popis gradova u unutrašnjosti. ¹⁸⁹

To je, dakako, posve odvojen problem od pitanja: Što je sadržaj pojma *ius Italicum* liburnijskih općina? O tome postoji u literaturi velik spor. Već je odavno Mommsen predložio da sadržaj tog liburnijskog *ius Italicum* ne može odgovarati »normalnom« pojmu *ius Italicum* i da on mora značiti nešto posve drugo. On je predložio da je u tom liburnijskoj »nenormalnom« pojmu riječ o *Bodenrechtsgemeinschaft*. Paoli je vidio u njemu vrstu *commercium du droit latin*. Slično smo i mi predložili da je Plinije mislio na *ius Latii*, ali pogrešno napisao *ius Italicum*. Neprihvatljive su teorije Kubitscheka da je riječ o posljedici proširenja Italije do liburnijske Krke i Degrassija o namjeri (!) da se to učini, a kako

¹⁸⁷ Vidi bilj. 185.

¹⁸⁸ L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 302–305.

¹⁸⁹ Podrobnije u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 307–308.

se od toga odustalo, navodno bi se važnijim liburnijskim gradovima dala satisfakcija time što ih se s *ius italicum* izjednačilo s *consorelle italiche*, premda su ostale izvan Italije. I zato mnogi autori s pravom naglašavaju da se ne može govoriti o »pravom« *ius Italicum*. Tako Premerstein govori o *eigentümliche Rechtslage*, za Vittinghoffa je ta pojava *völlig alleinstehend*, dok Sherwin White piše o *the anomalies in Liburnia*.¹⁹⁰ Čače je dobro uvidio teškoće, a kako nije bio uvjeren u našu tezu o Plinijevu *lapsus calami*, naglasio je da sa svoje strane »nema uistinu nikakva prihvatljiva protuprijedloga«. ¹⁹¹ Po mišljenju A. Starac »ne treba posve odbaciti istinitost dodjele *ius Italicum* nekim liburnskim općinama«. Autorica, dakle, ako smo dobro razumjeli, prihvaća za te liburnijske općine pravi *ius Italicum*, koji bi obuhvaćao »pored imuniteta, autonomiju i slobodu«.

Ipak, ostaje činjenica da se »pravi« *ius Italicum* dodjeljivao samo malom broju važnijih kolonija, u cjelokupnome Rimskom Carstvu ukupno samo 34. Još 1978./1979. naglasili smo da među tim vrlo uglednim kolonijama jednostavno nema mjesta malim liburnijskim *oppida*. O Lopsima i inače ne znamo ništa, *Alutae* (Alverija) je beznačajna općina, *Flanates* i *Varvarini* su nešto važniji, ali se ni izdaleka ne mogu uspoređivati s kolonijama Jader i Salona, koje nisu imale *ius Italicum*. Reklo bi se da je čak i položaj običnog municipija s *ius Latii* za te male općine jedva prihvatljiv kao što je to, uostalom, dobro primijetio Sherwin White. Njegova teza podsjeća na neki način na teze Kubitscheka i Degrassija, tj. on uzima u obzir geografski moment: liburnijske bi općine dobile isto pravo i u isto vrijeme (49. god. pr. Kr.) kao i Transpadanska Galija, tj. pravo »slično ediktima u korist veterana« – ali i on ističe da je taj neobični *ius Italicum* nešto posve drugo nego »pravi« *ius Italicum*.¹⁹² Ukratko, svi se slažu s time da je *ius Italicum* nekih liburnijskih općina posve različit od »pravog« *ius Italicum*, s kojim ima zajedničko samo ime. Tu neobičnu i jedinstvenu pojavu najčešće se pokušava objasniti blizinom Italije, osim Paolija (*commercium du droit latin*) i nas (*ius Latii*). Spomenuta nova teza također prihvaća blizinu Italije kao razlog dodjele *ius Italicum*, a problem njegova sadržaja rješava vrlo jednostavno: riječ bi bila o pravom *ius Italicum*. Time je problem razlike u sadržaju nestao (jer razlike nema), ali su se umjesto toga pojavile nove, kudikamo veće teškoće.

Naime, ne vidimo razloga zašto bi se u cenzorske popise *građana Italije* unosilo samo članove liburnijskih zajednica, »obdarenih italiskim pravom«. Kad bi blizina Italije bila tome razlog, onda bi se očekivalo da će u popis *građana Italije* ući npr. i rimski građani u Tarsatici i Seniji, a ne oni npr. u udaljenoj Varvariji. Cenzorske liste građana Italije mogle bi, eventualno, biti proširene i preko granica Italije, ali u tim bi slučajevima one obuhvaćale ili sve rimske građane cijele Liburnije ili barem gradova Liburnije koji su najbliži Italiji. Ukratko, tvrdnja da bi upis u cenzorske liste Italije »sasvim opravdano« obuhvatio samo one zajednice koje su imale *ius Italicum* (tj. »imunitet, autonomiju i slobodu«) odustaje od blizine Italije kao argumenta, ali bi po tome »načelu« u cenzorske liste Italije ulazili svi gradovi Rimskog Carstva s *ius Italicum*, što bi bilo apsurdno. Znači, ipak bi blizi-

¹⁹⁰ Podrobnije u: L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 311 i d.

¹⁹¹ ČAČE, *nav. dj.* (bilj. 169), 30. Podrobnosti naše diskusije vidi u: L. MARGETIĆ, »O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38, 1996., 1–12.

¹⁹² A. N. SHERWIN WHITE, *The Roman Citizenship*, 2. izd., Oxford, 1973., 317.

na Italije bila odlučujući faktor – ali zašto onda ne bi rimski građani npr. Tarsatike bili u cenzorskim listama Italije?

Kako su municipiji s *ius Latii* u svim provincijama vrlo česti, kako ih Plinije ne spominje u Liburniji i kako se, nadalje, *ius Italicum* liburnijskih općina ne može tumačiti kao »pravi« *ius Italicum*, mi smo povezali sve te elemente u tvrdnju da je Plinije mislio na *ius Latii*, a napisao *ius Italicum*. Takvom se tezom uspješno rješavaju spomenute neobičnosti položaja liburnijskih općina u doba principata. Možda Čače ima doista pravo što je skeptičan prema našoj tezi i što se ne priklanja nijednom dosad iznesenom mišljenju, uključujući i našem. Možda bi se doista moglo za našu tezu reći da je ona najmanje loša, ali, dok nema bolje utemeljene, treba je prihvatiti jer rješava dva bez nje otvorena problema, tj. Plinijevu šutnju o municipijima s *ius Latii* u Liburniji i pojavu inače neobjašnjivog i jedinstvenog navodnog liburnijskog *ius Italicum*. Napredak se može postići diskusijom o tim aporijama.

9. Toj budućoj diskusiji dali bismo ovdje kraći doprinos. Riječ je o pravnom položaju grada Antipolis (danas Antibes). Plinije ga označava kao grad a latinskim pravom: *oppidum Latinum Antipolis*.¹⁹³ Strabon ga naziva gradom Italika: τῶν Ἰταλιωτίδων ἐξετάζεται.¹⁹⁴ Neobičnost njegova pravnog položaja sastoji se u tome što se on nalazi zapadno od Nice – a Nica je nedvojbeno grad provincije *Narbonensis*. Kako to da je Antipolis priznat kao »italski« grad? Nije li i to jedna anomalija, slična onoj u Liburniji, u kojoj su četiri grada u unutrašnjosti južne Liburnije imala po Pliniju *ius Italicum*? Kako su zemljopisne teorije o *ius Italicum* liburnijskih gradova nedvojbeno pogrešne, to *a fortiori* treba prihvatiti i za Antipolis.

Poznato je da je Antipolis bio kolonija grčkoga grada Masalije (danas Marseille), isto kao i Monoikos (danas Monako) i Nikaia (danas Nica). Masilija se oduprla Cezaru. On ju je nakon dugotrajne opsade osvojio i bitno umanjio njezinu političku važnost, uz ostalo i time što je izuzeo Antipolis od jurisdikcije Masilije. Više je nego vjerojatno da je tom prigodom Cezar dodijelio Antipolisu *ius Latii*, o kojem smo obaviješteni od Plinija, pa Strabonova napomena da se Antipolis računa među »Italike« ne može značiti drugo nego da je Antipolis dobio ono isto pravo kao i južnoliburnijske općine, tj. da je u oba slučaja riječ o *ius Latii*. Time bi *ius Latii* preodjeven u naziv *ius Italicum* bio zajamčen pa bi ta pojava bila manje neobična, a nestala bi i potreba da se posize za Plinijevom zabunom u nazivu, tj. Plinije bi taj naziv za južnoliburnijske općine našao u vrelu koje je koristio za informaciju.

Iz toga slijedi da je u 1. st. pr. Kr. naziv *ius Italicum* imao drugo značenje od onoga iz carskog doba. Posebno valja naglasiti da ni sačuvane vijesti o zakonima iz 1. st. pr. Kr. (a ni ranije) – bile one epigrafičke ili potjecale iz literarnih vrela – kao ni sačuvana bogata literarna, pravna, povijesna itd. djela (osobito Cicerona i Cezara) nijednom prigodom ne spominju naziv pravne ustanove po kojoj su magistrati u povlaštenim italskim i provincijskim područjima stjecali rimsko građansko pravo po dovršetku jednogodišnje službe. Jedina vijest o nazivu *ius Latii* u 1. st. pr. Kr. bila bi komentar Q. Askonija Pedijana jedno-

¹⁹³ *Nat. hist.*, 3, 4, 35.

¹⁹⁴ STRABON, 4, 1, 9. C 189.

me Ciceronovu govoru,¹⁹⁵ ali riječ je o komentaru gramatičara iz 1. st. n. e., a ne o izravnoj vijesti iz 1. st. pr. Kr. Uostalom, njegovi komentari nisu ni inače uvijek uspješni.¹⁹⁶

Daljnja analiza ove problematike odvela bi nas na ovom mjestu predaleko, jer bi zahtijevala opširan osvrt na situaciju u italjskim gradovima od kraja 2. st. n. e. dalje.

10. Plinije ne spominje u Liburniji nijednu atribuiranu općinsku zajednicu. Kao što smo već ustanovili pri razmatranju postojanja *municipia latina* i *civium Romanorum*, riječ je i ovdje nedvojbeno o slaboj obaviještenosti vrela kojim se Plinije služio. Podrobnija analiza epigrafičkih vijesti pokazala je da su i u Liburniji postojali muncipiji oba tipa, kao što je to, uostalom, više nego vjerojatno već i uspoređivanjem s organizacijom općina u španjolskim provincijama. To isto vrijedi i za pitanje atribucije nekih liburnijskih općina »glavnoj« gradskoj općini, kojoj je u velikom interesu – ne samo gospodarstvenom nego i političkom – da joj obližnje atribuirane općine budu priključene i podređene, premda, dakako, tom atribucijom ove nisu izgubile svoju »pravnu osobnost«, kako bi se to moglo nazvati ne baš adekvatnom, ali prihvatljivom i razumljivom modernom pravnom terminologijom.

O atribuciji liburnijskih općina već smo prije pisali.¹⁹⁷ Dodali bismo da Plinije spominje u zapadnim provincijama atribuirane odnosno kontribuirane općinske zajednice, npr. u Lusitaniji,¹⁹⁸ u *Hispania citerior*¹⁹⁹ i u južnoj Galiji u *provincia Narbonensis*,²⁰⁰ a u kasnijem razdoblju (2. stoljeće) za nas je najzanimljiviji slučaj općina, atribuiranih koloniji Tergeste,²⁰¹ pa se s pravom može pretpostaviti da ih je bilo i u Liburniji, to više što epigrafski podaci u nekim slučajevima govore u prilog takvoj interpretaciji.

A. Starac je vrlo rezervirana prema atribuciji (»ako je ikad u Liburniji sprovedena«)²⁰² i dodaje da ona, »nakon osnutka konventa (...) gubi svaki smisao«, jer bi »u tom slučaju bilo dvojbeno da li atribuirane zajednice potpadaju pod jurisdikciju nadležnog grada ili centralnog konventa«.²⁰³ Argument nije prihvatljiv jer su, bez obzira na postojanje konventa, u Rimskom Carstvu bile vrlo jasno povučene granice nadležnosti gradskih organa i namjesnika provincije, tako da se u načelu nije mogao dogoditi slučaj sukoba nadležnosti. Atribucija s postojanjem konventa nema dodirnih točaka. Atribuciji je bio cilj financijsko jačanje »glavne općine« i ujedno bolji nadzor jače romanizirane gradske općine nad okolnim zajednicama. Usto, sudski organi »glavne općine« obavljali su sudske funkcije i nad članovima atribuirane zajednice – ali, dakako, samo u vrlo uskim granicama svoje vlastite

¹⁹⁵ *Asc. in Pis.*, BRUNS, *nav. dj.*, II, 67.

¹⁹⁶ Vidi npr. Kornemannovu opravdanu kritiku Askonijeva komentara glede naziva *municipium* za (koloniju) *Placentia*, RE IV, 519.

¹⁹⁷ L. MARGETIĆ, *nav. dj.* (bilj. 120), 334–337.

¹⁹⁸ *Nat. hist.*, 4, 22, 117.

¹⁹⁹ *Nat. hist.*, 3, 3, 18, 19.

²⁰⁰ *Nat. hist.*, 3, 4, 37.

²⁰¹ L. MARGETIĆ, »Accenni ai confini augustei del territorio tergestino«, *Atti*, X, Centro di ricerche storiche, Rovigno, 1979./1980., 81–86.

²⁰² A. STARAC, *nav. dj.* (bilj. 116), 104.

²⁰³ *Nav. dj.*, 105.

nadležnosti. Sve ostale sudske nadležnosti ostale su pridržane namjesniku provincije, o čemu jasno svjedoči *lex Irnitana* – bez obzira na postojanje konventa.

11. Rimska je vladavina u našim krajevima izvanredno bogata problematikom, koja je od velikog značenja za kasniju hrvatsku povijest. Romanizacija i kristijanizacija ostavile su duboke tragove u razdoblju ranoga srednjeg vijeka, tj. u doba hrvatske države narodnih vladara. Dobro poznavanje naslijeđa što ga je Rim u više od 500 godina ostavio nezaobilazni je element spoznaje o našoj ranijoj povijesti, a, dakako, i hrvatske etnogeneze – da se spomenu samo dva znanstvena područja, koja su još i danas aktualna.

Ne može se dovoljno visoko ocijeniti vrijednost i korist istraživanja i rezultata znanstvenog napora Čačea, koji je minucioznom analizom podataka što ih nalazimo u vrelima pomogao riješiti neka pitanja, a druga otvoriti. I najnovija knjiga arheologinje A. Starac²⁰⁴ trebala bi dati impuls diskusiji naših pravnih romanista.

Na žalost, jedva da se može vjerovati da će se naši pravni romanisti iole zainteresirati za rimsko vladanje u našim krajevima. Osim uspješnih i korisnih analiza koje je predložila Smodlaka-Kotur,²⁰⁵ u našoj pravnoj romanistici o bezbrojnim problemima i pitanjima pravne povijesti naših krajeva tijekom više od 500 godina rimske vlasti vlada duboka i totalna šutnja i nezainteresiranost, koju, kako nam se čini, nije moguće probuditi nikojim sredstvom i načinom. Što to sprječava naše pravne romaniste da se zainteresiraju za probleme koje izaziva municipalizacija gradskih općina preko *ius Latii*? Priznajemo da ne vidimo prihvatljivo objašnjenje za ovu, usudili bismo se reći, misterioznu pojavu. Gradske općine u Istri, *Andautonia* (preteča Zagreba), *Siscia* itd. upravo izazivaju ljepotom svoje pravne problematike, da se i ne govori o razvoju gradskih općina na našim područjima u kasnome Rimskom Carstvu, o razvoju vezanosti društvenih slojeva, a osobito poljoprivrednika, u Rimu (koja je počela upravo u našim krajevima!), o problemu organizacije provincije Dalmacije u doba Justinijana itd. Ne vidimo bilo kakve nade da će se išta promijeniti.

Neka nam se dopusti da još s rečenicom-dvije proširimo ova razmišljanja i na još jedan problem, tj. na tzv. »oživljavanje rimskog prava« preko glosatora i komentatora. Osim M. Apostolove Maršavelski, koja se tim pitanjem bavila u povodu starije povijesti zagre-

²⁰⁴ V. bilj. 116.

²⁰⁵ Važniji članci ove ugledne romanistice: »Rimski jurisprudentes u Dalmaciji«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (dalje: *ZRPFS*), XX–XXI, 1983.–1984., 97–113; »O oporučnom nalogu za izgradnju grobnice (u svjetlu natpisa iz rimske Salone)«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (dalje: *ZPFZ*), god. 35, broj 1, 1985., 31–46; »Togatus fori Dalmatici« (*CIL*, III, 2659), *Naša zakonitost*, godina XXXIX, broj 7–8, 1986., 1073–1085; »ALUMNI – Društveni i pravni položaj hranjenika u rimskom pravu«, *ZPFZ*, god. 37, broj 5–6, 1987., 723–734; »Nepравни epigrafski spomenici – izvor za rimsko pravo«, *ZRPFS*, god. XXVII, knjiga II., 1990., 31–45; »Prolegomena za temu: Pravo rimske antike na tlu Hrvatske«, *ZRPFS*, god. 29, br. 1–2, 1992., 101–113; »'TFI' in Inscriptions of Salona«, *Revue internationale des droits de l'antiquité* (dalje: *RIDA*), tome XL, 1993., 317–330; »Privatnopravni položaj oslobođenika u Saloni«, *ZRPFS*, god. 30, br. 1, 1993., 133–143; »La provincia romana in Dalmatia et il diritto romano (Un modesto contributo a proposito della presenza dei quattro distinti giuristi romani in Dalmatia)«, u: *Il diritto romano canonico quale diritto proprio delle comunità cristiane dell'oriente mediterraneo*, IX Colloquio internazionale romanistico canonistico, Città del Vaticano, 1994., 127–136; »Alumni. Legal Status in Roman Dalmatia (The Dalmatian Evidence)«, *RIDA*, t. XLI, 1994., 391–409; »Avvocati nell'antica Salona«, u: *Atti dell'Accademia Costantiniana* (XI Convegno internazionale), Napoli, 1997., 397–418.

bačkoga Gradeca,²⁰⁶ naši pravni romanisti nisu to pitanje ni dotaknuli, premda je ono nezaobilazan i velik izazov za svakoga tko je iole zainteresiran za našu pravnu povijest. Da spomenemo samo neobično zanimljivu Pravnu knjigu Iloka (tzv. Iločki statut), koja je u pogledu »receptije« rimskog prava na našim područjima pravi neistraženi rudnik prilagodbe (i dubokog mijenjanja!) rimskih pravnih institucija i terminologije.²⁰⁷ Ni u tom smjeru ne vidimo nade da bi se situacija mogla promijeniti. Za uzvrat, da se poslužimo duhovitom (i točnom) opaskom N. Klaić, ne treba se bojati izostajanja daljnjeg bujanja »podzemne«, tj. kuloarske aktivnosti o tim problemima, premda nije isključeno da će se ona u dogledno vrijeme bitno smanjiti.

Summary

SOME QUESTIONS REGARDING THE OLDER HISTORY OF THE NORTHERN ADRIATIC

In this article author – reacting on the publication of the collection of works »900th anniversary of the tablet of Baška« – analyses problems and questions related to the tablet of Baška, its basic functions, value of its text etc. Beside this, author elaborates papal approval of the usage of the Glagolitic script (1248 and 1252) and Glagolitic mass. Moreover, the author explains legal relation between the pope Gregory VII and Croatian king Zvonimir. Furthermore, he deals with the notion of feudalism and supposed right of the Hungarian kings to the Croatian throne. At the end, the author also speaks about town of Senj and the region of the Liburnia in the Antiquity.

²⁰⁶ Važniji radovi ove ugledne romanistice: »O običajnom pravu zagrebačkog Gradeca«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (dalje: *ZPFR*), 3, 1982., 133–146; »Raspodaganje nekretninama poslovima inter vivos (Zagrebački Gradec, 14. i 15. stoljeće)«, *ZPFZ*, 35, 1985., 409–418; »Nekretnine kao predmet osiguranja u praksi zagrebačkog Gradeca 14. i 15. stoljeća«, *ZPFZ*, 35, 1986., 606–617; »Das Grundpfandrecht in der Praxis des Zagraber Gradec vom Ende des 14. bis zum Ausgang 15. Jahrhunderts, Ius commune«, *Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte*, XVIII, Frankfurt am Main, 1991., Sonderdruck, 1–15; *Zagrebački Gradec, iura possessionaria*, Zagreb, 1986.; »Neka pitanja pravnog i društvenog položaja predjalsista zagrebačkog biskupa u XIII. i XIV. stoljeću«, *Croatica christiana periodica* 34, 1994., 91–100; »Neki aspekti statuta zagrebačkog kaptola«, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.–1994.*, Zagreb, 1995., 153–162.

²⁰⁷ L. MARGETIĆ, »Iločka pravna knjiga (tzv. Iločki statut)«, *ZPFZ*, 44 (1–2), 1994., 93–116.